

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ – ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ – ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

**Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ ΚΑΙ Η ΣΤΑΣΗ
ΤΟΥΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΑ ΖΩΑ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Δανάη Ιερωνυμίδου

Διπλωματούχος τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας

του Πανεπιστημίου Αθηνών

(2009)

Επιβλέπων Καθηγητής:

Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Λέκτωρ

Συνεπιβλέπουσες Καθηγήτριες:

Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Καθηγήτρια

Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, Ομότιμη Καθηγήτρια

Καλαμάτα, Ιούνιος 2013

1. Περιεχόμενα

1. Περιεχόμενα.....	3
2. Περίληψη.....	5
3. Abstract.....	7
4. Πρόλογος.....	9
5. Στωικισμός.....	10
6. Η διαίρεση της στωικής φιλοσοφίας.....	16
6.1 Λογική.....	17
6.2 Φυσική.....	21
6.2.1 Η ψυχή και η ανθρώπινη φύση.....	23
6.2.2 Η ψυχή είναι οντότητα σωματική.....	27
6.3 Ηθική.....	29
6.3.1 Όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν.....	33
6.3.2 Τα πάθη και η απάθεια.....	36
7. Ο Λόγος.....	46
8. Ο άνθρωπος.....	50
9. Τα ζώα στην Αρχαία Στοά.....	52
10. Τα ζώα στη Μέση Στοά.....	55
11. Τα ζώα στη Νεότερη Στοά.....	56
11.1 Σενέκας.....	56
11.2 Επίκτητος.....	61
11.3 Μάρκος Αυρήλιος.....	66
12. Θεία πρόνοια, δικαιοσύνη και δίκαιο.....	68

13. Συμπεράσματα.....	74
14. Πηγές.....	77
15. Βιβλιογραφία	79

2. Περίληψη

Η στωική φιλοσοφία καλύπτει διάστημα έξι αιώνων (από το δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} αιώνα προ Χριστού έως τον 2^ο μετά Χριστόν αιώνα) και διαιρείται σε τρεις μεγάλους κλάδους: στη φυσική φιλοσοφία, την ηθική και τη λογική. Οι τρεις αυτοί κλάδοι βρίσκονται σε στενή αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Κοινός τους άξονας είναι ο λόγος, ο οποίος αποτελεί προνόμιο των θεών και των ανθρώπων. Οι άνθρωποι ως έλλογα όντα ξεχωρίζουν από τα ζώα, τα άλογα όντα, γιατί ακριβώς διαθέτουν λόγο. Οι φιλόσοφοι της Αρχαίας και της Μέσης Στοάς αρκετά ανθρωποκεντρικοί, δεν αναγνωρίζουν στα ζώα την ύπαρξη του λόγου. Υποστηρίζουν ότι η πρώτη επιθυμία του ζώου γενικώς αφορά στη διατήρηση του εαυτού του, σύμφωνα με την έμφυτη και προσδιορισμένη φύση του. Η επιθυμία αυτή στον άνθρωπο προέρχεται από το ήγεμονικόν, το καθοδηγητικό μέρος της ψυχής που αποτελεί την έδρα της συνείδησης. Στα ζώα ενυπάρχει ο σπερματικός λόγος και η ορμή. Ο σπερματικός λόγος αποτελεί μέρος του συμπαντικού λόγου από τον οποίο και προέρχεται, γονιμοποιεί και προωθεί τη δημιουργική εξέλιξη του κόσμου. Για τους Στωικούς τα ζώα έχουν δημιουργηθεί χάριν ομορφιάς και για εξάσκηση των έλλογων όντων. Το πρώτο καθήκον του ζώου είναι η αυτοσυντήρησή του η οποία δεν επιτυγχάνεται από την εμπειρία αλλά από το ένστικτο. Το ζώο δεν μπορεί να διακρίνει την αρετή από την κακία, το καλό από το κακό. Για τον λόγο αυτόν είναι αδύνατον να νοηθούν δεσμοί δικαιοσύνης μεταξύ ανθρώπων και ζώων, μεταξύ έλλογων και άλογων όντων. Φιλόσοφοι της νεότερης Στοάς, όπως ο Σενέκας, υπογραμμίζουν κάποιες ιδιότητές τους. Τα άλογα όντα δεν διαθέτουν μίσος, κακία, ντροπή ή λύπη σε αντίθεση με τον άνθρωπο, ο οποίος διαθέτει όλα αυτά τα συναισθήματα. Η οργή ως εχθρός της λογικής υπάρχει όπου υπάρχει λόγος. Για τον Επίκτητο ο Θεός είναι προνοητικός για όλα τα όντα, έλλογα και άλογα. Τα έλλογα όντα διαφέρουν στη χρήση και την κατανόηση των εντυπώσεων. Ο άνθρωπος κατά τον Ποσειδώνιο δεν είναι μόνο θεατής, αλλά και συνεργάτης του Θεού στην κατασκευή του κόσμου. Τα ζώα είναι δημιουργημένα για να εξυπηρετούν τους ανθρώπους. Ευρίσκονται εκτός της σφαίρας της ηθικής, γιατί δεν έχουν αίσθηση του καλού και του κακού. Δεν έχουν επίγνωση των πράξεών τους και δεν διαθέτουν κοινωνικότητα. Ο Μάρκος Αυρήλιος είναι ο μόνος στωικός φιλόσοφος που δίνει

οδηγίες για τη σωστή στάση του ανθρώπου απέναντι στα ζώα. Δεν αναγνωρίζει ούτε αυτός την ύπαρξη λόγου στα ζώα, αλλά υποστηρίζει ότι πρέπει να αντιμετωπίζονται με ελευθεριότητα και ανωτερότητα. Τα ζώα διαθέτουν την αίσθηση της συνεργασίας, συνεπώς ο σκοπός της δημιουργίας τους κατά τους Στωικούς είναι η συμβιωτική σχέση με το περιβάλλον τους. Σύμφωνα με τους Στωικούς δεν μπορούμε να βρούμε καλά οργανωμένη πόλη ή κοινωνία που να διέπεται από νόμους και θεσμούς μεταξύ των άλογων ζώων, όπως συμβαίνει με τα πλάσματα που είναι προικισμένα με λογική. Ο λόγος για τον οποίο οι Στωικοί δεν αποδέχονται ηθικά και νομικά καθήκοντα προς τα ζώα είναι γιατί υποθέτουν ότι τα ζώα δεν διαθέτουν λόγο, ο οποίος για αυτούς θα ήταν η αναγκαία και ικανή συνθήκη ώστε να θεωρήσουν τα ζώα ίσα με τους ανθρώπους και άξια σεβασμού, και να τα συμπεριλάβουν στην ηθική κοινότητα. Με τη θεωρία της οικείωσης, όμως, αναγνωρίζουν στα ζώα το δικαίωμα στην οικεία σχέση με το περιβάλλον και στη σχέση αναμεταξύ τους.

3. Abstract

Stoic philosophy covers a period of six centuries (from the second half of the 4th century BC to the 2nd century AD), and it is being divided into three main areas, namely physics, ethics and logic. All three areas are interconnected. The *connecting bond for these* is reason (*logos*). Reason is the privilege of gods and humans. Humans that belong to the rational beings are discriminated from animals that are irrational, since they do not possess reason. Philosophers of Early and Middle Stoa featuring strong anthropocentric tendencies focus on the lack of uttered speech in animals. They argue that the utmost desire (*επιθυμία*) of the animal is to preserve itself, according to its innate and pre-determined nature. This is due to the governing principle of the soul (*ἡγεμονικό*). In animals there exist seminal reason and impulse. Seminal reason is a part of the universal reason from which it originated, fertilizes and promotes the creative evolution of the universe. They have been created on purpose of adding to the beauty of the and for serving as a practice for rational beings. The first duty (*καθήκον*) of the animal is that of self-preservation. This is not being sought or achieved through experience but through instinct. Animals cannot distinguish between virtue and vice, good and evil. Therefore there cannot be bonds of justice between humans and animals, between rational and irrational beings. Philosophers of the Late Stoa, like Seneca, do not underestimate certain properties of animals. Irrational beings, unlike humans, are devoid of hatred, malice, shame or regret. Anger, the enemy of reason, exists where reason also does. For Epictetus, God foresees for all beings, rational and irrational. Rational beings differ in the use and understanding of impressions. According to Posidonius man is not just a spectator of the world, but also God's partner in the process of the creation. Animals are created to serve humans; they are outside the moral sphere, because they cannot distinguish good from wrong. Animals are not aware of their actions and they lack sociability. Marcus Aurelius is the only Stoic philosopher who gives instructions concerning the proper attitude of man towards animals. Marcus Aurelius like all other stoic philosophers recognizes that there is no reason in animals and suggests that they should be treated with liberality and superiority. Animals have a sense of cooperation; therefore the purpose of their creation is the symbiotic relationship with humans.

According to the Stoics, there exists no well-organized animal society governed by laws and institutions, as it is with rational beings. The reason why Stoics do not feel morally and legally bound by duties towards animals is that they assume that animals lack reason, which, to them, is the necessary as well as the sufficient condition for considering animals equal to humans, and hence worth of respect so as to include them in their moral community. The theory of *oikeiosis* they endorse, however, gives animals the right to an intimate relationship with the environment.

4. Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία σκοπό έχει να αναδείξει την ηθική στάση των Στωικών απέναντι τα ζώα, τον τρόπο με τον οποίο, κατ' αυτούς, πρέπει ο άνθρωπος να τα αντιμετωπίζει και τα όποια καθήκοντά του απέναντι σε αυτά.

Αρχικά ερευνώνται τα τρία μεγάλα κεφάλαια της φιλοσοφίας της Στοάς, η ηθική, η φυσική και η λογική. Ειδικότερα αναλύονται η ψυχή, η ανθρώπινη φύση, ο λόγος, το προνόμιο του ανθρώπου που απουσιάζει από τα υπόλοιπα όντα και τον κάνει ανώτερο από αυτά, τα πάθη και οι επιδράσεις τους στην ψυχή, η απάθεια, οι ευπάθειες και η ηθική επιταγή των Στωικών – το «*ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*».

Στη συνέχεια αναλύονται οι θέσεις των στωικών φιλοσόφων για τα ζώα χωρισμένες σε κεφάλαια, όπως αυτές παρουσιάζονται στην Αρχαία, στη Μέση και στη Νεότερη Στοά. Για τους φιλοσόφους της Αρχαίας και της Μέσης Στοάς οι πληροφορίες σχετικά με την εκ μέρους τους ηθική στάση τους απέναντι στα ζώα είναι έμμεσες. Για τους φιλοσόφους της νεότερης Στοάς, δηλαδή το Σενέκα, τον Επίκτητο και το Μάρκο Αυρήλιο, τα διασωθέντα έργα τους παρουσιάζουν τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα των θέσεών τους για τα ζώα.

Τέλος, γίνεται αναφορά στη θεωρία της *οικείωσης*, της θείας πρόνοιας και της δικαιοσύνης, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο τα άλογα όντα προστατεύονται από τη φύση. Αναλύονται, επίσης, οι λόγοι για τους οποίους τα ζώα – κατά τους Στωικούς – δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στην ηθική κοινότητα.

5. Στωικισμός

Η στωική φιλοσοφία εκτείνεται σε διάστημα έξι αιώνων, από το δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} αιώνα προ Χριστού έως τον 2^ο μετά Χριστόν αιώνα. Οι φιλόσοφοι της Στοάς ταξινομούνται σε τρεις περιόδους: [α] σε εκείνους της Αρχαίας Στοάς, που καλύπτει το χρονικό διάστημα από τον 4^ο έως τον 2^ο προ Χριστού αιώνα. Στην περίοδο αυτή ανήκουν ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ο Κλεάνθης από την Άσσο της Τρωάδος, ο Χρύσιππος από την Κιλικία και άλλοι ελάσσονες. [β] Σε αυτούς της Μέσης Στοάς, που καλύπτει το χρονικό διάστημα από τον 2^ο έως τον 1^ο προ Χριστού αιώνα με κύριους εκπροσώπους της τον Παναίτιο τον Ρόδιο και τον Ποσειδώνιο από την Απάμεια. [γ] Σε αυτούς της Νεότερης Στοάς, που διήρκεσε από τον 1^ο έως τον 2^ο μετά Χριστόν αιώνα. Εδώ ανήκουν οι σημαντικοί στωικοί φιλόσοφοι Σενέκας, Επίκτητος και Μάρκος Αυρήλιος. Οι Στωικοί αρχικά ονομάζονταν *Ζηνώνιοι* από τον Ζήωνα από το Κίτιο, που ήταν και ο εισηγητής της στωικής φιλοσοφίας. Ύστερα ονομάστηκαν «*Στωικοί*»¹ ή «*φιλόσοφοι της Στοάς*», γιατί οι μαθητές του Ζήωνος παρακολουθούσαν τη διδασκαλία του στην «*Ποικίλη Στοά*», που ήταν διακοσμημένη με εικόνες του Πολυγνώτου.²

Η στωική σχολή ιδρύθηκε στην Αθήνα από τον Ζήωνα (περ. 334 – 262 π.Χ.), πιθανώς φοινικικής καταγωγής που γεννήθηκε στο Κίτιο στις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Ζήων ύστερα από την ανάγνωση του δευτέρου βιβλίου των *Απομνημονευμάτων* του Ξενοφώντος θέλησε, σε ηλικία 30 ετών, να σπουδάσει φιλοσοφία στην Αθήνα. Μαθήτευσε στον κυνικό Κράτητα, στο πρόσωπο του οποίου έβλεπε το Σωκράτη. Αργότερα παρακολούθησε μαθήματα κοντά στον Ξενοκράτη και στον Πολέμονα. Είχε ακόμη επικοινωνία και με τον Διόδωρο από τα Μέγαρα. Προσπάθησε να σχηματίσει το δικό του σύστημα από τις ποικίλες διδασκαλίες που είχε παρακολουθήσει. Τελικά μετά το 310 π.Χ. και πριν το 300 π.Χ. δημιούργησε το σύστημά του.³ Ο Ζήων ήταν αυστηρός και λιτοδίαιτος και έχαιρε μεγάλης εκτίμησης λόγω της εγκράτειας και του

---

¹ Η υπερίσχυση της ονομασίας «*Στωικοί*» οφείλεται στο ότι ο Ζήων λόγω του εκλεκτικού χαρακτήρα της φιλοσοφίας του δεν θεωρήθηκε τόσο σημαντική προσωπικότητα, ώστε το όνομά του να αποτελείσει βάση για την ονομασία τους. Γεωργούλης (2008), 360.

² Πελεgrίνης (1998), 11.

³ Γεωργούλης (2008), 359- 360.

ήθους του. Μερικοί τίτλοι έργων του είναι: *Περί του κατά φύσιν βίου, Περί παθών, Περί του καθήκοντος, Περί της ελληνικής παιδείας, κλπ.* Διασώζονται ακόμη κάποια αποσπάσματα από την *Πολιτεία* του. Οι τίτλοι των έργων του δείχνουν ότι τα ενδιαφέροντά του ήταν κυρίως ηθικά (*Περί τοῦ κατά φύσιν βίου, Περί ὀρμῆς ἢ περὶ ἀνθρώπου φύσεως, Περί παθῶν, Περί τοῦ καθήκοντος, Περί νόμου*⁴ κ.ά.). Ο θάνατός του οφείλεται σε ατύχημα που εξελίχθηκε σε αυτοκτονία. Επιστρέφοντας από τη σχολή για το σπίτι του έπεσε στο έδαφος και χτύπησε στο δάκτυλο. Αφού χτύπησε τη γη με το χέρι του, είπε ένα στίχο από την Νιόβη: «*ἔρχομαι: τί μ' αὔεις;*» και «*παραχρῆμα ἐτελεύτησεν, ἀποπνίξας ἑαυτόν*»⁵. Οι Αθηναίοι εξετίμησαν την προσφορά του Ζήνωνά⁶ και εξέδωσαν ψήφισμα για να τιμηθεί με χρυσό στεφάνι και να οικοδομηθεί τάφος προς τιμή του στον Κεραμεικό.⁷

Ο Κλεάνθης από την Άσσο της Τρωάδος (περ. 330 – 232 π.Χ.) διαδέχτηκε τον Ζήωνα στη διεύθυνση της σχολής. Είχε σώμα αθλητικό και θεωρείτο ως «*δεύτερος Ηρακλής*», είχε δε διακριθεί ως πυγμάχος. Ονομάστηκε Φρεάντλης, γιατί, για να επιβιώσει, εργαζόταν τη νύχτα αντλώντας τα νερά από τα φρεάτια για το πότισμα των κήπων. Ήταν φτωχός, φιλότιμος και όχι τόσο ευφυής όσο ο Ζήνων, κατάφερε όμως να διατηρήσει τη ζηνώνεια διδασκαλία και συνέβαλε στον καθορισμό της στωικής ορθοδοξίας.⁸ Είχε πιθανότατα επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στη φυσική φιλοσοφία και τη θεολογία. Διακρινόταν για το θρησκευτικό του αίσθημα και το μόνο κείμενό του που διασώθηκε είναι ο *Ύμνος προς τον Δία* που διακρίνεται από βαθύτατη θρησκευτική ευλάβεια, και στον οποίο εξυμνεί τον «*κοινό νόμο και τον κοινό λόγο δηλαδή το νόμο της φύσεως*»⁹. Πέθανε από εκούσια αστία.

Ο Χρύσιππος από την Κιλικία (περ. 280 – 210 π.Χ.) διαδέχθηκε στη διεύθυνση της Στοάς τον Κλεάνθη. Ο Χρύσιππος έζησε 73 χρόνια, τα περισσότερα από τα οποία αφιέρωσε στην έρευνα, στη διδασκαλία και στη συγγραφή. Ήταν πολυγραφότατος, είχε δε τη φήμη του πλέον παραγωγικού συγγραφέα με 705 τίτλους.

⁴ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, Βίοι, VII 4.

⁵ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 28.

⁶ Άμεσοι μαθητές του Ζήωνα ήταν οι: Αρίστων ο Χίος, Ήριλλος ο Καρχηδόσιος, Περσαίος ο Κιτιεύς, Σφαίρος ο Βοσπορίτης, Διονύσιος ο Ηρακλεώτης, Σόλων από την Κιλικία.

⁷ Γεωργούλης (2008), 361.

⁸ Κάλφας & Ζωγραφίδης (2006), 200.

⁹ βλ. σχετικά Δραγώνα – Μονάχου (1971), 338-378.

Λεγόταν ότι κάθε μέρα «ὡς πεντακοσίους γράφοι στίχους»¹⁰ και από τα 705 συγγράμματα τα 311 ήταν συγγράμματα διαλεκτικού και λογικού περιεχομένου.¹¹ Στα συγγράμματά του παρέθετε σε μεγάλη έκταση κείμενα άλλων ή επαναλάμβανε τον εαυτό του. Σε ένα έργο μάλιστα συμπεριέλαβε ολόκληρη τη *Μήδεια* του Ευριπίδη. Έδωσε την οριστική μορφή στη στωική διδασκαλία.¹² Ευφυής και υπεροπτικός, συστηματοποίησε τη διδασκαλία, τη βάθυνε και τη διεύρυνε.¹³

Ο Παναίτιος ο Ρόδιος (180 – 110 π.Χ.) γεννηθηκε γύρω στα 180 π.Χ. και υπήρξε ιερέας του Ποσειδώνα. Μεταξύ των προγόνων του συγκαταλέγονταν άρχοντες αλλά και αθλητές. Μεταβαίνοντας στην Πέργαμο μαθήτευσε κοντά στον Κράτητα τον Μαλλώτη, στωικό φιλόσοφο ειδικό στη γραμματική. Πρώτος αυτός εισήγαγε συστηματικά τη στωική φιλοσοφία στη Ρώμη.¹⁴ Το πλέον περίφημο έργο του ήταν το *Περι καθηκόντων*, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως κύρια πηγή από τον Κικέρωνα για το ομότιτλο έργο του *De officiis*. Επίσης συνέγραψε το *Περί Σωκράτους και των Σωκρατικών*. Κατά τον Α.Α. Long: «Οι μαρτυρίες δεν δείχνουν άνθρωπο, που ανέπτυξε εντυπωσιακά νέες θεωρίες. Η σημασία του Παναίτιου έγκειται σε μεγάλο βαθμό στον τρόπο με τον οποίο προσέγγισε και ανέπτυξε την πρακτική πλευρά της στωικής ηθικής».¹⁵

Ο Ποσειδώνιος ο Απαμεύς (περ. 135 – 40 π.Χ.) ήταν Έλληνας πολυμαθής στωικός φιλόσοφος, αστρονόμος, γεωγράφος, πολιτικός και ιστορικός που γεννήθηκε στην Απάμεια της Συρίας. Ακολούθησε τον Παναίτιο ως επικεφαλής της σχολής. Τον θεωρούσαν τον πολυμαθέστερο άνθρωπο του κόσμου κατά την εποχή του. Είχε ιδιαίτερα επιστημονικά ενδιαφέροντα και πρωτότυπη σκέψη. Τα πολλά έργα και οι διαλέξεις του τού χάρισαν αυθεντία και φήμη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, ενώ στη Ρόδο ίδρυσε σχολή. Τα γραπτά του κάλυπταν όλους σχεδόν τους σημαντικούς γνωστικούς κλάδους. Το τεράστιο έργο του έχει διασωθεί μόνον αποσπασματικά. Παρεξέκλινε από τον ορθόδοξο στωικισμό του Χρυσίππου και εισήγαγε κάποια πλατωνικά στοιχεία ιδιαίτερα στην ψυχολογία. Ο Α. Α. Long μας πληροφορεί για τον

---

¹⁰ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 181.

¹¹ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 198.

¹² Γεωργούλης (2008), 363.

¹³ Κάλφας & Ζωγραφίδης (2006), 200.

¹⁴ Τατάκης (1980), 130, 138.

¹⁵ Long (1987), 330-331.

Ποσειδώνιο ότι: «απέρριπτε την ψυχολογία του Χρύσιππου και υποστήριξε μια πλατωνική τριμερή διαίρεση της ψυχής». ¹⁶

Ο Λεύκιος Ανναίος Σενέκας ο Νεότερος (περ. 4 π.Χ. – 65 μ.Χ.), γεννημένος στην Ισπανία, αναδείχθηκε σε πνευματική φυσιογνωμία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας υπηρετώντας τη φιλοσοφία, την πολιτική, τη ρητορική και τη δραματουργία. Από νεαρή ηλικία ήρθε σε επαφή με τη φιλοσοφία των Στωικών και των Νεοπυθαγορείων. Όταν ήταν εξόριστος στην Κορσική μελέτησε φυσικές επιστήμες και φιλοσοφία. Μέσα από το φιλοσοφικό του έργο προσπάθησε να αναλύσει τις διάφορες εκδηλώσεις του βίου. Ως δραματουργός συνέγραψε 10 τραγωδίες στο ύφος των αχαιοελληνικών κλασικών έργων και με έντονα φιλοσοφική διάθεση. Το 65 μ.Χ. κατηγορήθηκε για συμμετοχή σε αποτυχημένη συνωμοσία κατά του Νέρωνα και διατάχθηκε να αυτοκτονήσει, όπως και έπραξε κόβοντας τις φλέβες του. ¹⁷

Ο Επίκτητος (60 – 140 μ.Χ.) γεννημένος στην Ιεράπολη της Φρυγίας αναφέρεται ως παιδί δούλων. Φθάνοντας στη Ρώμη και ο ίδιος έγινε δούλος του δημοσίου υπαλλήλου Επαφρόδιτου, χαρακτηρίστηκε δε ως «ο πρώτος και ο τελευταίος φιλόσοφος της ελευθερίας της αρχαιότητας». ¹⁸ Σε αυτή την περίοδο φαίνεται πως παρακολούθησε τα μαθήματα φιλοσοφίας του Μουσώνιου Ρούφου. Όταν στη συνέχεια έγινε απελεύθερος, άρχισε να διδάσκει τη στωική φιλοσοφία, της οποίας αναδείχθηκε αναμορφωτής. Δεν άφησε κανένα σύγγραμμα και οι σωζόμενες *Διατριβαί* και το *Εγχειρίδιον* οφείλονται στο μαθητή του Φλάβιο Αρριανό. Επίκεντρο της φιλοσοφίας του Επίκτητου είναι ο άνθρωπος και η εκπαιδευτική αγωγή του. Η εκπαίδευση για το φιλόσοφο είναι το μέσον με το οποίο μπορεί να κατοχυρώσει ο άνθρωπος την ελευθερία του. ¹⁹

Ο Μάρκος Αυρήλιος (26 Απριλίου 121 - 17 Μαρτίου 180 μ.Χ.), Ρωμαίος αυτοκράτωρ, είχε ανδρωθεί μέσα στην ελληνική παράδοση. Έλληνες και Ρωμαίοι γραμματικοί καλλιέργησαν την έμφυτη αγάπη του για τα γράμματα. Από τα νεανικά του χρόνια γνώρισε το έργο του Επίκτητου. Τα βιβλία των *Διατριβών* αποτέλεσαν τον

---

¹⁶ Long (1987), 189.

¹⁷ Sen. Brev. Vit. (εισαγωγή σσ. 2-3).

¹⁸ Δραγώνα – Μονάχου (1996), 102.

¹⁹ Επίκτητος, Εγχειρίδιον, εισαγωγή.

οδηγό του Μάρκου Αυρηλίου. Τα *Εἰς ἑαυτὸν* είναι ἔργο κατά πάσα πιθανότητα της ωριμότητάς του. Η χρονολογία συγγραφής του δεν έχει προσδιοριστεί με ακρίβεια, αλλά μπορεί να τοποθετηθεί μετά το 172. Ο ἴδιος με το *Εἰς ἑαυτὸν* δίνει το κορυφαίο και ἴσως το διασημότερο σύγγραμμα της νεότερης Στοάς, δείγμα του ηθικού-πρακτικού στοχασμού και των περί θεοῦ και φύσεως απόψεων των Στωϊκῶν. Ο Α.Α. Long αναφέρει ὅτι: «μολονότι ο *Επίκτητος* και ο *Μάρκος Αυρήλιος* επιβεβαιώνουν περισσότερο παρά προσθέτουν κάτι νέο στις γενικές γνώσεις μας για τις στωϊκές θεωρίες κάνουν κάτι ἄλλο, που είναι ἐξαιρετικά πολύτιμο. Από αυτούς μαθαίνουμε τι σήμαινε στην πράξη να είναι κανείς προσηλωμένος στο Στωϊκισμό. Ἐτσι ζωντανεύει η θεωρία και οι ξηρές περιλήψεις του αρχαίου στωϊκού δόγματος παίρνουν σάρκα και οστά».²⁰ Πέθανε το 180 μ.Χ. στη σημερινή Βιέννη ευρισκόμενος σε εκστρατεία.²¹

Εάν οι τρεις μεγάλες μορφές της κλασικής περιόδου είναι αναμφισβήτητα ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, για την φυσική συνέχεια της ελληνικής φιλοσοφίας, την ελληνιστική περίοδο, τα κύρια ρεύματα είναι ο Στωϊκισμός, ο Επικουρισμός και ο Σκεπτικισμός. Κατά τον G.W.F. Hegel: «Ο Στωϊκισμός εμφανίζεται αρχικά ως ἀντήρηση και τελειοποίηση του Κυνισμού (...) ο οποίος θέτει ως ουσία για τη συνείδηση να υπάρχει ἄμεσα, ως φυσική συνείδηση».²² Παρόλο που η οργάνωση της Στοάς δεν ήταν αυστηρή, αυτή επιβίωσε ως τον 3^ο αἰώνα μ.Χ. Χάρη στο ἔργο του Παναίτιου και του μαθητή του Ποσειδώνιου, επιτεύχθηκε κατά κάποιον τρόπο ο συγκερασμός των στωϊκῶν φυσικῶν και κοσμολογικῶν θεωριῶν με τις ἀντίστοιχες πλατωνικές και αριστοτελικές, και ἔτσι ο Στωϊκισμός ἔγινε η κυρίαρχη θεωρία για την ἄρχουσα τάξη της ρωμαϊκῆς δημοκρατίας. Οι εκπρόσωποι της Νεότερης Στοάς ασχολήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με ηθικά θέματα. Η στωϊκή φιλοσοφία ἀπό ορισμένους ἔγινε ἀντιληπτή ως υλιστική, και ἀπό ἄλλους ιδεαλιστική.²³

Καθοριστική για την πρόοδο της φιλοσοφίας κατά τον 4^ο π.Χ. αἰώνα ἦταν η κατίσχυση του ιδεαλισμοῦ. Ο Πλάτων με τη θεωρία των ιδεῶν φάνηκε να ἐπιλύει το μεταφυσικό πρόβλημα, το οποίο πρώτοι ἔθεσαν οι Προσωκρατικοί. Με τη θεωρία των αἰώνιων ιδεῶν προσπαθοῦσε να εξασφαλίσει τη βεβαιότητα στον τομέα της ηθικῆς

²⁰ Long (1987), 190.

²¹ Μάρκος Αυρήλιος, Τα εἰς ἑαυτὸν, (εἰσαγωγή) σσ.14-31.

²² Hegel (2002), 22.

²³ Vegetti (2000), 286.

σκέψης αλλά και στο χώρο της επιστημονικής έρευνας. Η ιδέα που βρίσκεται στο επέκεινα υπήρχε προτού υπάρξει οτιδήποτε άλλο. Σύμφωνα με τον L. Edelstein: «Ο Πλάτων στο ερώτημα για τη δημιουργία των υλικών πραγμάτων δεν προσφέρει δογματική ή ικανοποιητική απάντηση. Η δύναμη των ιδεών να επηρεάζουν τα πράγματα, η θείκη τέχνη που δημιουργεί τον κόσμο, η ψυχή που κινεί το σώμα είναι οι αναφορές του Πλάτωνα στο ερώτημα αυτό (...). Για τον Πλάτωνα δηλαδή η φύση δεν βασιλεύει μόνο σε αυτόν τον κόσμο. Η φύση που για τους Προσωκρατικούς ήταν η λέξη κλειδί έχει δευτερεύουσα σημασία στην πλατωνική φιλοσοφία».²⁴

Για τον Αριστοτέλη το καθολικό δεν υφίσταται έξω και πέρα από τα φαινόμενα, αλλά ενυπάρχει σε αυτά. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος αναγνωρίζει εξέχουσα θέση στη φύση, η οποία για αυτόν είναι τελολογική. Τα ίδια τα πράγματα επιθυμούν να πραγματώσουν τη μορφή ή την ιδέα η οποία υπάρχει εγγενώς μέσα τους. Η γένεση και η φθορά των υλικών πραγμάτων γίνεται κατανοητή μέσα από αυτή τη σκέψη. Ο L. Edelstein αναφέρει ότι: «Στη μεταφυσική του Αριστοτέλη ο ιδεαλισμός μετριάζεται και γίνεται πιο φυσιοκρατικός. Το ορατό δεν αποτελεί απλό αποδέκτη της δύναμης της ιδέας, την οποία αναπαράγει με τον ατελή τρόπο του. Το ορατό έχει από μόνο του θετικές ιδιότητες που προσβλέπουν στο αγαθό».²⁵

Ο Στωικισμός μοιράζεται ένα σημαντικό γνώρισμα με τα υπόλοιπα φιλοσοφικά ρεύματα που εμφανίστηκαν στις αρχές των ελληνιστικών χρόνων, καθώς απαντά με τον ίδιο τρόπο στο ερώτημα περί του σημείου από το οποίο πρέπει να ξεκινήσει ο φιλοσοφικός λόγος, καθώς και περί του ποιο είναι το πρώτο επίπεδο πραγματικότητας. Ο χώρος αυτός είναι ο χώρος του ατομικού βίου, είναι ο χώρος της αντίληψης του καθενός, οι διαπροσωπικές σχέσεις, η πηγή των σωματικών καταστάσεων και των ατομικών αισθημάτων. Οι Στωικοί υποστηρίζουν ότι: «κάθε τι πραγματικό είναι σωματικό, ακόμη και η ψυχή. Τα γεγονότα παράγονται από την κίνηση των σωμάτων ενώ η ζωή του καθενός είναι μια συγκεκριμένη ακολουθία γεγονότων».²⁶

Η στωική φιλοσοφία ξεκινά από μια βασική παραδοχή που τη διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα φιλοσοφικά συστήματα των ελληνιστικών χρόνων και τη φέρνει

---

²⁴ Edelstein (2002), 43-44.

²⁵ Edelstein (2002), 44.

²⁶ Vegetti (2000), 287.

κοντά στον πλατωνισμό και τον αριστοτελισμό: το σύνολο των όντων που συνθέτουν τον κόσμο διέπεται και ενοποιείται από έλλογη τάξη. Στον Πλάτωνα το επίπεδο του λόγου είναι διακριτό από τον κόσμο, γεγονός που επιτρέπει την ύπαρξη μιας διάστασης αντιπαλότητας και αταξίας. Για τον Αριστοτέλη στο επίπεδο των ουσιωδών χαρακτηριστικών που ορίζουν το είδος ανήκει κάθε ατομική ουσία. Ο Αριστοτέλης θέτει κατά μέρος το σύνολο των τυχαίων ατομικών χαρακτηριστικών και ορίζει για τον άνθρωπο την ηθική της ατομικής αρετής και για τα μέλη της πόλης την ηθική των εξειδικευμένων κοινωνικών αρετών.²⁷

Ο Στωικισμός προσπάθησε να διδάξει στον άνθρωπο τα κριτήρια της βεβαιότητας, που μπορούν να του δώσουν κανόνες ζωής και δράσης ικανούς να τον συμφιλιώσουν με τη φύση και την ζωή. Οι Στωικοί συλλαμβάνουν τη φιλοσοφία ως «τέχνη τοῦ βίου» (*ars vitae*), η οποία αποβλέπει κυρίως στην αυτάρκεια και την προσωπική ανεξαρτησία. Μέγιστη αρετή θεωρείται η φιλία και ο άνθρωπος, ως πολίτης του κόσμου, πρέπει να αναγνωρίζει μόνο την οικουμενική πολιτεία.²⁸ Ορισμένες έννοιες που αποτέλεσαν τους κύριους άξονες της διδασκαλίας των Στωικών, είναι: η είμαρμένη, η απάθεια, η φύση, η ελευθερία, η συμπάθεια και η αρετή.²⁹

6. Η διαίρεση της στωικής φιλοσοφίας

Οι Στωικοί ακολούθησαν τον Πλατωνικό Ξενοκράτη και διαίρεσαν τη φιλοσοφία σε τρία μεγάλα κεφάλαια: τη λογική, τη φυσική και την ηθική. Ο Διογένης ο Λαέρτιος μας παραδίδει ότι: «Τριμερῆ φασὶν εἶναι τὸν κατὰ φιλοσοφίαν λόγον: εἶναι γὰρ αὐτοῦ τὸ μὲν τι φυσικόν, τὸ δὲ ἠθικόν, τὸ δὲ λογικόν»,³⁰ και «εἰκάζουσι δὲ ζῶν τὴν φιλοσοφίαν, ὅστοις μὲν καὶ νεύροις τὸ λογικὸν προσομοιοῦντες, τοῖς δὲ σαρκωδεστέροις τὸ ἠθικόν, τῇ δὲ ψυχῇ τὸ φυσικόν».³¹ Η λογική διαιρείται στη διαλεκτική και στη ρητορική. Η διαλεκτική με τη σειρά της διαιρείται στη λογική που εξετάζει τον

²⁷ Vegetti (2000), 287.

²⁸ Κωσταράς (1991), 250.

²⁹ Πελεγρίνης (1998), 11.

³⁰ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 39.

³¹ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 40.

ενδιάθετο λόγο και στη γραμματική που εξετάζει τον προφορικό λόγο.³² Οι Στωικοί δίνουν εξέχουσα σημασία στο *λόγο* σε όλους τους κλάδους της φιλοσοφίας τους. Η σειρά με την οποία επέλεξαν να διδάξουν τη φιλοσοφία τους δεν ήταν καθορισμένη. Οι τρεις αυτοί κλάδοι της φιλοσοφίας τους είχαν την ίδια βαρύτητα και την ίδια αξία. Οι εκάστοτε παιδευτικές συνθήκες ήταν αυτές που καθόριζαν τη σειρά της διδασκαλίας.³³ Γενικά, μόνο οι πρώτοι Στωικοί ασχολήθηκαν το φυσικό μέρος στη φιλοσοφία τους. Οι ύστεροι αδιαφόρησαν τελείως για τη φυσική, και εστίασαν σχεδόν αποκλειστικά το ενδιαφέρον τους στην ηθική και τη λογική.³⁴

6.1 Λογική

Με τον όρο λογική οι Στωικοί εννοούσαν κάτι που περιλάμβανε τη γνωσιοθεωρία, τη σημασιολογία, τη γραμματική και την υφολογία, όπως και την τυπική λογική. Στο Στωικισμό τα στοιχεία αυτά της λογικής είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους γιατί έχουν ως θέμα τον λόγον, όρο που δηλώνει τόσο την ομιλία όσο και τον λογισμό. Η ομιλία μπορεί να εξεταστεί και από φωνητική και από σημασιολογική άποψη. Οι Στωικοί θα εντάξουν στη λογική τους κανόνες της σκέψης και το έγκυρο επιχείρημα, όπως και τα μέρη του λόγου με τα οποία εκφράζονται οι σκέψεις και τα επιχειρήματα. Στο Στωικισμό «γνωρίζω κάτι» σημαίνει «είμαι ικανός να υποστηρίξω μια πρόταση που μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι *ἀληθής*», και έτσι η επιστημολογία γίνεται κλάδος της λογικής με την ευρεία σημασία που δίνεται στον όρο αυτό από τους Στωικούς.³⁵ Κάθε μορφή γνώσης πηγάζει από την αισθητηριακή εμπειρία η οποία προέρχεται από το εκάστοτε αντικείμενο των αισθήσεων. Οι Στωικοί ισχυρίζονται: «*κριτήριον δὲ τῆς ἀληθείας τυγχάνειν τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν*».³⁶ Το κριτήριο δηλαδή για το αν οι παραστάσεις είναι αληθείς ή ψευδείς είναι η *κατάληψις*, η πεποίθηση που μέσω της *καταληπτικής φαντασίας* δημιουργείται στην ψυχή.³⁷

---

³² Γεωργούλης (2008), 367.

³³ Αυγελής (2004), 104.

³⁴ Hegel (2002), 30.

³⁵ Long (1987), 194.

³⁶ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 54.

³⁷ Κωσταράς (1991), 258.

Ο Σέξτος ο Εμπειρικός γράφει: «Πάλι λοιπόν πρέπει να πούμε πως αν δεν υπάρχει τελικός σκοπός της ρητορικής, η ρητορική δεν είναι τίποτα, επειδή κάθε τεχνική αποκτημένη ικανότητα αναφέρεται σε κάποιο τελικό σκοπό. Δεν υπάρχει όμως κάποιος τελικός σκοπός της ρητορικής, όπως θα δείξουμε. Δεν είναι άρα τέχνη η ρητορική. Οι περισσότεροι και οι πιο μορφωμένοι πιστεύουν πως έσχατο έργο της ρητορικής είναι να πείθει. Εξάλλου ο Πλάτων αυτό είχε στο μυαλό του όταν την αποκάλυψε ικανότητα να πείθουμε με τα λόγια, ενώ ο Ξενοκράτης δημιουργός πειθούς και ο Αριστοτέλης ικανότητα να θεωρούμε το ενδεχόμενο ως πιθανό. Ο Αρίστων πάλι, ο φίλος του Κριτόλαου, λέει ότι στόχος της είναι να πείθει, ενώ τελικός της σκοπός είναι να πετύχει την πειθώ».³⁸

Η διαφοροποίηση αυτή συνέβη ίσως από το Χρύσιππο και μετά. Για τους φιλοσόφους της ύστερης αρχαιότητας αυτό που κατέληξε να ονομάζεται λογική καθορίστηκε από μια ομάδα έργων του Αριστοτέλη που ονομάστηκε «*Όργανον*»³⁹. Ο Αριστοτέλης δεν έδωσε σε αυτά τα έργα ενιαίο τίτλο, αλλά οι σχολιαστές του έκαναν αυτήν την ταξινόμηση. Η συμβολή του Αριστοτέλη στη λογική είναι σημαντική. Η γλώσσα και η συλλογιστική είναι δύο θεμελιώδεις ιδιότητες της ρητορικής, παρόλο που η ρητορική σε αντιδιαστολή με την αποδεικτική επιστήμη, έχει πρακτικό σκοπό. Οι Στωικοί λοιπόν δεν παρεξέκλιναν από τα καθιερωμένα όταν κατέτασσαν τη ρητορική στη λογική. Λειτουργούσαν πιο συστηματικά ακόμα και από τον ίδιο τον Αριστοτέλη. Η λογική στον Στωικισμό μπορεί ίσως να περιγραφεί καλύτερα ως η «*ἐπιστήμη τοῦ ὀρθῶς διαλέγεσθαι*».⁴⁰

Στο Στωικισμό, όπως και στον Πλάτωνα, η διαλεκτική είναι επιστήμη που έχει πεδίο μελέτης την πραγματική φύση των πραγμάτων. Η διαδικασία διαφέρει όμως, καθώς στον Πλάτωνα διαλεκτικός είναι κάποιος που φθάνει σε αληθείς ορισμούς με τη μέθοδο των ερωταποκρίσεων και με αυτόν τον τρόπο ανακαλύπτει τα πράγματα. Για τον Πλάτωνα ο λόγος με τη δύναμη της διαλεκτικής μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο

---

³⁸ Σέξτος Εμπειρικός, Προς Μαθηματικούς II 61.

³⁹ Το *Όργανον* περιλαμβάνει τα έργα: Κατηγορίαι, Τοπικά, Σοφιστικά έλεγχοι, Περί ερμηνείας και κυρίως τα Αναλυτικά Πρότερα και Ύστερα. Το έργο αυτό σκοπό έχει να προσδιορίσει τη διαδικασία που δίνει την επιστήμη, την απόδειξη δηλαδή. Αποτελεί προθάλαμο για κάθε θεωρητική επιστήμη. Έχει προσδιορίσει το λογικό βάδισμα. Αριστοτέλης, Περί ψυχής-μικρά φυσικά, (εισαγωγή) σσ. 4.

⁴⁰ Long (1987), 199-200.

στην αλήθεια: «ὁ λόγος ἄπτεται τῇ τοῦ διαλέγεσθαι δυνάμει, τὰς ὑποθέσεις ποιούμενος οὐκ ἀρχὰς ἀλλὰ τῶ ὄντι ὑποθέσεις, οἷον ἐπιβάσεις τε καὶ ὀρμάς, ἵνα μέχρι τοῦ ἀνυποθέτου ἐπὶ τὴν τοῦ παντὸς ἀρχὴν ἰών, ἀψάμενος αὐτῆς».⁴¹ Οι Στωικοί την ερώτηση και την απάντηση τις αναγνώριζαν ως μια από τις μεθόδους της διαλεκτικής, αλλά για αυτούς ήταν περισσότερο παιδαγωγικό σχήμα παρά ο μόνος τρόπος για να κάνουν φιλοσοφία. Η στωική διαλεκτική αφορά στις λέξεις, στα πράγματα και στις σχέσεις μεταξύ τους. Τη ρητορική την ορίζουν ως «ἐπιστήμην τοῦ εὔ λέγειν» και τη θεωρούν πεδίο της λογικής με την ευρύτερη σημασία της.⁴²

Η στωική διαλεκτική περιλαμβάνει δύο μεγάλα θέματα: τα *σημαινόμενα* και τα *σημαίνοντα*. Ο Διογένης ο Λαέρτιος αναφέρει ότι: «διαλεκτικὴ δὲ ἐστίν, ὡς φησι Ποσειδώνιος, ἐπιστήμη ἀληθῶν καὶ ψευδῶν καὶ οὐδετέρων: τυγχάνει δ' αὕτη, ὡς ὁ Χρῦσιππὸς φησι, περὶ σημαίνοντα καὶ σημαινόμενα. ἐν μὲν οὖν τῇ περὶ φωνῆς θεωρίᾳ τοιαῦτα λέγεται τοῖς Στωικοῖς».⁴³ Σημαινόμενο είναι το νόημα ενός ὀρου, μιας φράσης ή μιας πρότασης, ο,τιδήποτε λέγεται με τη γλώσσα. Ανάμεσα στην άρθρωση του *σημαίνοντος*, που είναι ο ήχος, και στο αντικείμενο βρίσκεται συνεπώς το επίπεδο του *σημαινόμενου* που είναι ο χώρος στον οποίο συντελείται η κατανόηση. Χωρίς γνώση του *σημαινόμενου*, ο ήχος δεν μπορεί να λειτουργήσει ως σημείο του πράγματος. Έχοντας απομονώσει το επίπεδο του *σημαινόμενου* εισάγουν το πεδίο του *λεκτοῦ*. *Λεκτόν* είναι ὅ,τι από το σημαίνόμενο παραμένει αναλλοίωτο σε μια μετάφραση, ταυτόχρονα είναι το ἔλλογο και αντικειμενικό, και συνεπώς καθολικά κατανοητό, περιεχόμενο της γλωσσικής σήμανσης. Σε μια μετάφραση ὄχι μόνο αλλάζει εντελώς η άρθρωση της σημαίνουσας λέξης αλλά απαλείφονται οι ασάφειες, οι ενδεχόμενες αμφισημίες και κάθε σημασιολογική αχλή, που διαφέρουν από γλώσσα σε γλώσσα και από πολιτισμό σε πολιτισμό. Αιώνες αργότερα ο Ludwig Wittgenstein κατέληξε πως το νόημα των λέξεων είναι διαφορετικό σε διαφορετικές κοινωνίες και σε διαφορετικές εκδηλώσεις του πνεύματος, συνεπώς οφείλουμε να γνωρίζουμε τους «κανόνες αυτού του γλωσσικού παιχνιδιού».⁴⁴ Αυτό που απομένει είναι αυτό που καθιστά δυνατή ὄχι μόνο τη μετάφραση, αλλά την ίδια την επικοινωνία και κατανόηση, είναι αυτό που

⁴¹ Πλάτων. Πολιτεία, 6.511b.

⁴² Long (1987), 201.

⁴³ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 62.

⁴⁴ Πελεγκρίνης (1997), 62.

αναφέρεται στο αντικείμενο και αυτό που θέλει να πει καθένας που αρθρώνει λόγο. Αυτή η θεωρία επέτρεψε στους Στωικούς να διακρίνουν σαφώς την γραμματική από τη λογική με τη στενή έννοια της λέξης.⁴⁵

Η εφαρμογή αυτού του λογικού μηχανισμού στο πεδίο της πραγματικότητας απαιτεί να ορισθούν ο τρόπος με τον οποίο φθάνουμε στη γνώση των γεγονότων και ο τρόπος με τον οποίο προσδιορίζεται ότι μια πρόταση που αφορά ένα γεγονός είναι αληθής. Οι Στωικοί ενέτασαν στη λογική και εκείνο το μέρος της φιλοσοφίας τους, που σήμερα μάλλον θα ονομάζαμε γνωσιολογία. Η γνώση πηγάζει από την αίσθηση, που ορίζεται από τους Στωικούς ως «τό τ' ἄφ' ἡγεμονικοῦ πνεῦμα»⁴⁶ και είναι το αποτέλεσμα που έχει μια σωματική κίνηση πάνω στην ψυχή. Ο M. Vegetti αναφέρει ότι: «Αυτό το αποτέλεσμα είναι για την ψυχή, από φυσική άποψη, «αλλοίωσή» της και, απο λογική άποψη, «αναπαράσταση» του σώματος που την προκάλεσε. Μετά από αυτήν υπάρχουν στην ψυχή τρεις επιπλέον φάσεις της γνωστικής διαδικασίας: η συγκατάθεσις, με την οποία η ψυχή αναγνωρίζει ότι η αναπαράσταση συμφωνεί με αυτό που την προκάλεσε, η κατάληψις, με την οποία η αναπαράσταση μετατρέπεται στην πρόταση που περιγράφει αυτό που την προκάλεσε, και η γνώσις ή ἐπιστήμη, με την οποία η αναπαράσταση εντάσσεται σε ένα ολόκληρο πλέγμα παραστάσεων».⁴⁷

Η γλώσσα και η σκέψη κατά τους Στωικούς δεν έχουν περιεχόμενο *a priori*. Η ικανότητα της ομιλίας και σκέψης στον άνθρωπο χρειάζεται μεγάλο χρονικό διάστημα για να αναπτυχθεί. Η πρώτη διαδικασία της αποτύπωσης είναι συνέπεια αισθητηριακής αντίληψης. Τα εξωτερικά αντικείμενα επενεργούν στα αισθητήρια όργανα με αποτέλεσμα να εμφανίζεται στο νου μια εντύπωση. Ο A.A. Long αναφέρει ότι: «Αν αυτή η εντύπωση είναι «καταληπτική», η εμφάνισή της αποτελεί την αντίληψη, τη συνείδηση κάποιου πράγματος που είναι πραγματικό. Οι εντυπώσεις αφήνουν κάποια «μνήμη» της εμφάνισής τους στο νου, και οι επαναλαμβανόμενες εγγραφές του ιδίου πράγματος ή του ιδίου τύπου πραγμάτων δημιουργούν τις γενικές έννοιες».⁴⁸ Όταν οι άνθρωποι έχουν αίσθηση κάποιου πράγματος, επί παραδείγματι του λευκού, διατηρούν

---

⁴⁵ Vegetti (2000), 292.

⁴⁶ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 52.

⁴⁷ Vegetti (2000), 294.

⁴⁸ Long (1987), 202.

τη μνήμη του όταν η αίσθηση αυτού φύγει. Όταν υπάρξουν πολλές ομοειδείς μνήμες, πολλές αναμνηστικές εικόνες, τότε δημιουργείται η εμπειρία. Η εμπειρία δηλαδή είναι το πλήθος των πολλών ομοειδών παραστάσεων, των πολλών αναμνηστικών εικόνων. Σχηματισμένες από την φαντασία, κάποιες έννοιες διαμορφώνονται χωρίς τεχνική επέμβαση, και άλλες από την ανθρώπινη διδασκαλία και επιμέλεια. Οι πρώτες ονομάζονται προλήψεις, όρος που προέρχεται από τον Επίκουρο, και οι τελευταίες τεχνικές έννοιες (φαντασίαι). Την εισδοχή της εικόνας αυτής την ονόμαζαν οι μεν Ζήνων και Κλεάνθης «τύπωσιν»,⁴⁹ ο δε Χρύσιππος «έτεροίωσιν».⁵⁰

6.2 Φυσική

Ο κόσμος σύμφωνα με τους Στωικούς, μας πληροφορεί ο Διογένης ο Λαέρτιος, γεννιέται από τον πολυώνυμο θεό που είναι ένας και ταυτίζεται με το νου, το Δία και το τεχνικόν πῦρ ως εξής: «κατ' ἀρχὰς μὲν οὖν καθ' αὐτὸν ὄντα τρέπειν τὴν πᾶσαν οὐσίαν δι' ἀέρος εἰς ὕδωρ: καὶ ὥσπερ ἐν τῇ γονῇ τὸ σπέρμα περιέχεται, οὕτω καὶ τοῦτον σπερματικὸν λόγον ὄντα τοῦ κόσμου, τοιόνδ' ὑπολείπεσθαι ἐν τῷ ὕγρῳ, εὐεργὸν αὐτῷ ποιοῦντα τὴν ὕλην πρὸς τὴν τῶν ἐξῆς γένεσιν: εἶτ' ἀπογεννᾶν πρῶτον τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, πῦρ, ὕδωρ, ἀέρα, γῆν».⁵¹ Για τους φιλοσόφους της Στοάς η φωτιά είναι η θεμελιακή αρχή της δημιουργίας του κόσμου. Σύμφωνα με τον G.W.F. Hegel: «ακολουθώντας τον Ηράκλειτο, οι Στωικοί υποστηρίζουν ότι η ουσία, δηλαδή η καθολική ύλη, το απροσδιόριστο ὄν, μεταμορφώνεται από τη φωτιά, μέσω του αέρα, σε υγρασία. Τα χοντρά τους κομμάτια συγκεντρωμένα, θα σχηματοποιηθούν στη γη και όταν γίνουν ακόμη λεπτότερα, θα δημιουργηθεί η φωτιά. Από την ανάμειξη των στοιχείων αυτών παράγονται τα φυτά, τα ζώα και άλλα είδη».⁵²

Η φυσική φιλοσοφία των Στωικών βλέπει τον κόσμο ως ένα απόλυτα συνεχή και ενιαίο ζωντανό οργανισμό, ο οποίος αποτελείται από ύλη και πνεύμα.⁵³ Κατά τους στωικούς φιλοσόφους στο σύμπαν υπάρχουν δυο αρχές: μια ενεργητική, το «ποιούν»,

⁴⁹ SVF I 58 = Σέξτος Εμπειρικός, Προς Μαθηματικούς VII 236.

⁵⁰ SVF I 58 = Σέξτος Εμπειρικός, Προς Μαθηματικούς VII 230.

⁵¹ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 136.

⁵² Hegel (2002), 26.

⁵³ Για το πνεύμα χρησιμοποιούνται και άλλες ισοδύναμες εκφράσεις, όπως φύση, λόγος ή θεός.

που είναι ο θεός, ο οποίος ταυτίζεται με το λόγο, και μια παθητική δύναμη το «πάσχον», που είναι η αδιαμόρφωτη ύλη: *«Δοκεῖ δ' αὐτοῖς ἀρχὰς εἶναι τῶν ὄλων δύο, τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον. τὸ μὲν οὖν πάσχον εἶναι τὴν ἄπειρον οὐσίαν τὴν ὕλην, τὸ δὲ ποιοῦν τὸν ἐν αὐτῇ λόγον τὸν θεόν: τοῦτον γὰρ ἀίδιον ὄντα διὰ πάσης αὐτῆς δημιουργεῖν ἕκαστα»*.⁵⁴ Η ύλη αντιπροσωπεύει το παθητικό και το πνεύμα το ενεργητικό στοιχείο του κόσμου, χωρίς να υπάρχει δυνατότητα τα δύο αυτά στοιχεία να μπορούν να διαχωριστούν και να υπάρξουν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Όλα τα υπαρκτά πράγματα, συμπεριλαμβανομένης και της ψυχής,⁵⁵ θεωρούνται από τους Στωικούς υλικά σώματα, καθώς μόνο ως τέτοια έχουν την ικανότητα να ενεργούν ή να πάσχουν. Το τελευταίο είναι η ύλη, η *«υπόσταση χωρίς ποιότητα»*.⁵⁶ Ακόμα και ο θεός παρουσιάζεται ως ένα είδος φωτιάς που απορροφά και ξαναγεννά τα πάντα, σε μια αέναη κυκλική διαδικασία καταστροφής και αναδημιουργίας του κόσμου. Ο κόσμος είναι αιωνία, λογική, έμψυχος και ζώσα ύλη, η οποία, απλώς, αυτοαναπλάθεται περιοδικώς δια των *έκπυρώσεων*. Με την υιοθέτηση της αρχής αυτής η φυσική φιλοσοφία των Στωικών κορυφώνεται σε ένα θεϊκό ντετερμινισμό⁵⁷ απόλυτα δεσμευτικό για όλες τις κινήσεις, τις πράξεις και τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στο φυσικό κόσμο. Το αντικείμενο της φυσικής είναι η *φύσις*. Ο όρος αυτός πρέπει επίσης να ερμηνευτεί με αρκετή ευρύτητα ώστε να συμπεριλάβει τόσο τον φυσικό κόσμο, όσο και τα ζωντανά πράγματα, δηλαδή τα θεϊκά όντα, τους ανθρώπους και τα λοιπά ζώα. Η φυσική αγκαλιάζει και τη θεολογία μαζί με την ανάλογη θεματική χωρίς μεγάλη επιστημονική αυστηρότητα με την ακριβή σημασία του όρου. Σύμφωνα με τον A. A. Long οι αρχαίοι Στωικοί: *«άφησαν ανθρώπους, όπως ο Στράτων ο Περιπατητικός και ο Αρχιμήδης, να κάνουν προόδους αναγνωρισμένες επιστημονικά. Η στωική “επιστήμη” είναι -φιλοσοφία της φύσης-, αν και μεγάλο μέρος της έχει επίσης τις ρίζες του στην παρατήρηση συγκεκριμένων φαινομένων»*.⁵⁸ Η φύση για τους Στωικούς διαμορφώνει και δημιουργεί όλα τα πράγματα, *«δίνει στον κόσμο ενότητα και συνοχή»*.⁵⁹

⁵⁴ SVF I 85 = Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 134.

⁵⁵ Vegetti (2000) 287.

⁵⁶ Hegel (2002), 25.

⁵⁷ Sharples (1996), 118.

⁵⁸ Long (1987)195.

⁵⁹ SVF II 549 = Cic. N.D. II 115.

6.2.1 Η ψυχή και η ανθρώπινη φύση

Η ανθρώπινη ψυχή στους Στωικούς είναι μέρος του θείου πνεύματος, το οποίο διαπερνά τα πάντα και είναι παρόν στον καθένα μας. Οι Στωικοί λέγεται ότι υποστηρίζουν πως: «*ή ψυχή σώμα ή πῦρ ή πνεῦμα λεπτομερές ἐστὶ δια παντός διήκον τοῦ ἐμψύχου σώματος*».⁶⁰ Η ψυχή είναι πυρογενής ουσία. Οι ψυχές όλων των ανθρώπων, η ζωώδης αρχή της ζωτικότητας, όπως και τα φυτά, είναι μέρη της καθολικής κοσμικής ψυχής, του καθολικού λόγου, της καθολικής φωτιάς.⁶¹ Η ατομική ψυχή δεν επιβιώνει πέρα από την περιοδική *εκπύρωση* του σύμπαντος, όταν όλος ο κόσμος απορροφάται από τον Δία. Το πνεύμα είναι, επίσης, εκείνο που καθορίζει όλες τις αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων, βάσει ενός συνόλου νόμων που αποτελούν την *είμαρμένη* ή *θεία πρόνοια*. Η *είμαρμένη*, σύμφωνα με την στωική φιλοσοφία, είναι «*μία ορισμένη φυσική και συγκροτημένη διάταξη των πάντων μέσα στην αιωνιότητα, όπου μια ομάδα πραγμάτων αέναα απορρέει από μια άλλη και εμπλέκεται με άλλη, σε μια απαραβίαστη αλληλουχία*».⁶² Για το Ζήνωνα θεός και κόσμος είναι ένα. Ο θεός μορφοποιεί την ύλη και ο κόσμος είναι το σώμα του θεού.⁶³ Ο θεός είναι η ψυχή του κόσμου, η αιώνια αναγκαιότητα, η *είμαρμένη*.⁶⁴

Αυτό που διαχωρίζει τον άνθρωπο από τα άλλα φυσικά όντα είναι ο νους. Στο ερώτημα «*τι είναι ο νους*», όπως μας πληροφορεί ο A. A. Long: «*έχουν δοθεί ποικίλες απαντήσεις που κυμαίνονται από την αδιάλλακτη νοησιοκρατία (mentalism) η οποία ανάγει το σώμα στο νου, έως τον απόλυτο υλισμό που ανάγει το νου στο σώμα*».⁶⁵ Ο Πλάτων και ο Descartes θεωρούσαν ότι το σώμα και το πνεύμα είναι εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους. Η αντίληψη αυτή, ωστόσο, δημιουργεί το πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο μπορεί το καθένα τους να επενεργεί στο άλλο ή να πάσχει από αυτό. Ο A.A.Long παρατηρεί ότι: «*ο νους και η ύλη στη στωική φυσική φιλοσοφία είναι δύο συστατικά ή ιδιότητες ενός πράγματος, του σώματος, και η ανάλυση αυτή ισχύει για*

---

⁶⁰ SVF II 785.

⁶¹ Hegel (2002), 26-27.

⁶² Sharples (1996), 94.

⁶³ βλ. σχετικά SVF II 306.

⁶⁴ Κωσταράς (1991), 252.

⁶⁵ Long (1987), 272.

τους ανθρώπους όσο και για κάθε τι άλλο. Ο άνθρωπος είναι ενιαία ουσία, αλλά αυτό από το οποίο αποτελείται δεν είναι ομοιόμορφο. Η φυσική του συγκρότηση, δηλαδή η σάρκα, το αίμα, οι μύες και οι ικανότητες του ανθρώπου να αισθάνεται, να μιλά κ.ά. οφείλονται στη διείσδυση του πνεύματος στην ύλη. Οι Στωικοί προσάρμοσαν στην διάκριση σώματος και ψυχής την παραδοσιακή διάκριση της ύλης και του πνεύματος». ⁶⁶

Για τους Στωικούς τα όντα δεν είναι απλά και μόνο ύλη. Το κάθε ον είναι ένα και ταυτόχρονα πολλά, είναι συνδυασμός μερών. Οι Στωικοί ήταν οι πρώτοι που αναγνώρισαν πως αυτός ο συνδυασμός υπάρχει στους ανθρώπους, στα ζώα και στην ανόργανη ύλη. Θεωρούν δεδομένο ότι υπάρχει μια ενεργητική αρχή που συγκροτεί την ενότητα.

- Στην ανόργανη ύλη υπάρχει ως *έξις*.
- Στην οργανική ύλη (φυτά και ζώα) υπάρχει ως *φύσις*.⁶⁷
- Στον άνθρωπο υπάρχει ως *ψυχή*.⁶⁸

Για τους Στωικούς η ανθρώπινη ψυχή είναι το κοινό μέρος του θεϊκού πνεύματος που διαπερνά τα πάντα. Κατά τον Παναίτιο ο κόσμος δεν είναι ζωντανός οργανισμός, αλλά είναι αιώνιος. Ο θεός βρίσκεται στον αιθέρα, δηλαδή στη σφαίρα των απλανών. Η ψυχή είναι ζωντανός οργανισμός και διακρίνεται σε έξι μέρη. Από αυτά το *σπερματικόν* ανήκει στη φύση, ενώ η *φωνή* είναι το ίδιο το *ήγεμονικόν* στην πράξη. Ως προς την ηθική ορίζει το «τέλος» της ζωής ως: «ζην κατά τάς δεδομένας ήμῖν ἐκ φύσεως ἀφορμάς», ζητά δηλαδή την πλήρη ανάπτυξη των φυσικών δυνατοτήτων του ανθρώπου, σύμφωνα με τους γενικούς κανόνες της ανθρώπινης φύσεως αλλά και τον ανθρώπινο χαρακτήρα.⁶⁹ Η ψυχή αποτελεί τη θεότητα μέσα μας. Οι Στωικοί διαιρούν την ψυχή σε οκτώ μέρη: «μέρη γὰρ αὐτῆς τά τε πέντε αἰσθητήρια καὶ τὸ φωνητικὸν μόριον καὶ τὸ διανοητικόν, ὅπερ ἐστὶν αὐτὴ ἢ διάνοια, καὶ τὸ γεννητικόν». ⁷⁰ Πιο συγκεκριμένα ο Χρύσιππος διαιρούσε την ανθρώπινη ψυχή σε οκτώ δυνάμεις⁷¹:

---

⁶⁶ Long (1987), 273.

⁶⁷ Ο όρος *φύσις* είναι ο αρχαιότερος φιλοσοφικός όρος. Από την Αρχαία Στοά ορίζεται ως «*πῦρ τεχνικόν*». SVF I 171 = Διογέ. Λαέρτ. VII 156.

⁶⁸ Edelstein (2002), 47- 48.

⁶⁹ Μπενάκης & Δραγώνα-Μονάχου (1974), 301.

⁷⁰ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 110.

⁷¹ Sharples (1996), 122.

- τις πέντε αισθήσεις,
- τις λειτουργίες της αναπαραγωγής,
- την λειτουργία της ομιλίας (λογική / ομιλία / λόγος),
- το *ἡγεμονικόν*, το καθοδηγητικό μέρος της ψυχής.

Οι Στωικοί ισχυρίζονται ότι της ψυχής το ανώτατο μέρος είναι το *ἡγεμονικόν*.⁷² Οι περισσότεροι Στωικοί το εντοπίζουν στην καρδιά⁷³ ως «*ἡγεμονική αρχή*» που είναι η έδρα της συνείδησης, και σε αυτήν ανήκουν όλες οι λειτουργίες που θα συνδέαμε με τον εγκέφαλο.⁷⁴

Τα μέρη της ψυχής απορρέουν, κατ' άλλους, από την καρδιά, αν αυτή είναι το κέντρο, σαν από πηγή, και εκτείνονται σε ολόκληρο το σώμα. Το *ἡγεμονικόν*, ενώ είναι συγκεντρωμένο στον εαυτό του, μοιάζει με το βασιλιά που στέλνει τους αγγελιαφόρους του στα διάφορα μέρη. Οι αγγελιαφόροι αυτοί διατρέχουν το σώμα και επιστρέφουν στο *ἡγεμονικό*, που ελέγχει έτσι τα πάντα. Οι Στωικοί διακρίνουν τα οκτώ αυτά μέρη από τις τέσσερις λειτουργικές ικανότητες της ψυχής: «*οἱ ἀπὸ Ζήνωνος ὀκταμερῆ τὴν ψυχὴν διαδοξάζουσι, περὶ <δέ τινα μέρη> τὰ δυνάμει εἶναι πλείονα, ὥσπερ ἐν τῷ ἡγεμονικῷ ἐνυπαρχουσῶν φαντασίας, συγκαταθέσεως, ὀρμῆς, λόγου*».⁷⁵ Η φαντασία (παραστατική λειτουργία), η ορμή, η συγκατάθεση και ο λόγος ορίζονται ως οι τέσσερις ικανότητες της ψυχής. Η συγκατάθεση και ο λόγος θεωρούνται τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Όταν το παιδί γεννιέται, η ψυχή του προέρχεται από το σπερματικό πνεύμα, μέσα στο οποίο υπάρχει μέρος της ψυχής των γονέων του. Δεν προέρχεται η ψυχή ούτε από έξω, ούτε δέχονται τη μετενσάρκωση, ούτε και ότι επιβιώνει ἐπ' ἀπειρον μετά θάνατον, παρά μόνο η ψυχή των σοφών, που είναι σφαιρικότερη και διαρκεί μετά θάνατον περισσότερο από αυτή των άλλων ανθρώπων. Από το *ἡγεμονικόν* ξεκινούν και εξαπλώνονται σε όλο το σώμα οι υπόλοιπες δυνάμεις της ψυχής, οι οποίες παρομοιάζονται με τα πλοκάμια του χταποδιού. Το πνεύμα είναι το ὄργανο αλληλεπίδρασης μεταξύ ψυχής και σώματος. Οι Στωικοί ταυτίζουν την ψυχή με το

⁷² Ψευδοπλουτάρχου. Περί αρεσκόντων τοις φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων επιτομή, 903a.

⁷³ Το επιχείρημα του Χρύσιππου ήταν ότι εκεί νιώθει κανείς τα συναισθήματα και ότι από εκεί προέρχεται η ομιλία. Όταν λέμε «*εγώ είμαι αυτός*» φέρνουμε το χέρι στο στήθος. Sharples (1996), 122. Άλλοι το τοποθετούν στο κεφάλι: «*αὐτὸ δὲ τὸ ἡγεμονικὸν ὥσπερ ἐν κόσμῳ κατοικεῖ ἐν τῇ ἡμετέρῃ σφαιροειδεῖ κεφαλῇ*». Ψευδοπλουτάρχου. Περί αρεσκόντων τοις φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων επιτομή, 903c.

⁷⁴ Long (1987), 273-274.

⁷⁵ Στοβαίος, Ἐκλογαί I. 49. 34.

πνεύμα αντί να θεωρούν το δεύτερο ως ένα όργανο της ψυχής. Για το Χρύσιππο όλη η λειτουργία του ανθρώπινου ηγεμονικού προϋποθέτει την έλλογη κρίση. Η συγκατάθεση συνεπώς σε μια παράσταση ή εντύπωση κάποιου πράγματος και η παρόρμηση να το αποφύγουμε ή να το επιδιώξουμε, είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.⁷⁶ Η ψυχή δεν μπορεί να ταράσσεται από κινήσεις ανεξάρτητες από τη διευθύνουσα αρχή, πάνω στις οποίες η τελευταία χρειάζεται να επεμβαίνει κυριαρχικά. Οι Στωικοί υποστηρίζουν πως οι ψυχικές κινήσεις πρέπει να παρακολουθούν την λειτουργία του *ήγεμονικού*. Διευκρίνιζαν δε το σημείο αυτό λέγοντας ότι η πρωτογενής ζωτική παρόρμηση, που ήδη είναι παρούσα από τη στιγμή της γέννησης, αποτελώντας το κέντρο της ατομικής ταυτότητας, είναι μια παρόρμηση *οίκειώσεως*, δηλαδή αυτοελέγχου μέσω της αντίληψης της ατομικής σωματικής ταυτότητας. Το *ήγεμονικόν* αναδύεται στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών περίπου στον άνθρωπο. Το πέρασμα αυτό διαχωρίζει τους ανθρώπους από τα ζώα (με τα οποία μοιάζουν τα μωρά) και ο ηθικός λόγος ξεκινά να επενεργεί.⁷⁷

Η ενοποιητική και οργανωτική δύναμη δεν είναι παρά η έκφραση, η ορμή, η κίνηση αυτής της δύναμης που κάνει το σώμα να είναι αυτό που είναι. Είναι ένα είδος πυρός ή εκλεπτυσμένου πνεύματος που παρέχει τη συγκεκριμένη αναλογία, τη μορφή που θα αποκτήσει το υλικό πράγμα⁷⁸, είναι «*πῦρ τεχνικόν*», όπως το αποκαλεί ο Ζήνων. Το *πῦρ* είναι έννοια θεμελιώδης στη στωική φιλοσοφία. Η κοσμική αυτή φωτιά, μέσα από έναν ατελείωτο κύκλο μεταμορφώσεων και μετασχηματισμών δημιουργεί τον κόσμο του «*παντός*», τον καταστρέφει και τον επανασυστήνει. Ο ορισμός της φύσης είναι τεχνική ή δημιουργική φωτιά και η σημασία της ιδέας αυτής εκφράζεται ως εξής: ο θεός είναι ο σπερματικός λόγος του σύμπαντος.⁷⁹ Η συνωνυμία αυτή του θεού με τη φύση δεν είχε τόσο την έννοια της θεοποίησης της φύσης, αλλά μάλλον της «*φυσικοποίησης του Θεού*».⁸⁰ Ο ζηνώνειος ορισμός της φύσης βρίσκεται σε αρμονία με την αριστοτελική θεώρηση της φύσης που την ορίζει ως «*τεχνίτη*» που παράγει φυσικές μορφές ζωής.⁸¹ Ο Α.Α. Long διακρίνει πέντε χρήσεις του όρου *φύσις*:

---

⁷⁶ Sharples (1996), 123.

⁷⁷ Vegetti (2000), 301.

⁷⁸ Edelstein (2002), 47-48.

⁷⁹ Χωριανόπουλος (2002), 119.

⁸⁰ Brun (1990), 40.

⁸¹ Χωριανόπουλος (2002), 122.

1. Δύναμη ή αρχή που διαμορφώνει και δημιουργεί όλα τα πράγματα.
2. Δύναμη ή αρχή που δίνει στον κόσμο ενότητα και συνοχή.
3. Πύρινο πνεύμα (*πῦρ τεχνικόν*) που κινείται από μόνο του και δημιουργεί.
4. Ανάγκη ή *είμαρμένη*.
5. Θεός, δημιουργός, θεϊκή πρόνοια, ορθός λόγος.⁸²

6.2.2 Η ψυχή είναι οντότητα σωματική

Κάθε άνθρωπος έχει μέσα του μια αρχή που τον συνέχει, διατηρεί την ταυτότητά του και του δίνει ζωή. Αυτήν τη λειτουργία επιτελεί για τους ανθρώπους, όπως και για τα ζώα, η ψυχή. Σωματική και αυτή, είναι η ενεργητική διάσταση του πνεύματος που μας συγκρατεί. Διάχυτη παντού στον οργανισμό, είναι ο τόπος που οι μηχανισμοί των αισθήσεων δημιουργούν παραστάσεις. Αυτό που διαφοροποιεί τους ανθρώπους από τα ζώα κατά τους Στωικούς είναι ο τρόπος με τον οποίο εκτελεί το *ήγεμονικόν* τη λειτουργία αυτή, η οποία μόνο στους ανθρώπους συμβαίνει σύμφωνα με τη λογική, οι άνθρωποι και μόνο αυτοί διαθέτουν *λόγον*.⁸³

Η ενεργητική αυτή αρχή που εκδηλώνεται με όλες αυτές τις μορφές, είναι παρούσα μέσα στο καθετί, κάνοντάς το να είναι αυτό που είναι. Σε κάθε οντότητα υπάρχει μια συγκεκριμένη *έντασις* που συνιστά τη σχέση ανάμεσα στα μέρη που αποτελούν κάθε διακριτό φαινόμενο. Η *έντασις* αυτή χαρακτηρίζει την κάθε οντότητα σε όλη τη χρονική διάρκεια της ύπαρξής της. Συνιστά την ατομικότητά της και επομένως συμβαδίζει με τη γένεσή της και διαρκεί ως το τέλος, ως το θάνατό της. Τη δύναμη αυτή δεν πρέπει να τη φανταζόμαστε ως κάτι το άυλο. Η ψυχή δε θα μπορούσε να συμπάσχει με το σώμα, αν δεν ήταν υλική. Η ψυχή είναι οντότητα σωματική, κάτι που δέχεται και εκπέμπει δράση. Κάτι ασώματο δεν θα μπορούσε να παραγάγει κανένα αποτέλεσμα. Ψυχή έχουν όλα τα όντα του ζωικού βασιλείου, αφού κινούνται αυτόνομα. Άρα μια δύναμη κινητική τα κατευθύνει, η ορμή, που αιτία της είναι η φαντασική παράσταση στο ζώο, η φαντασία. Η αυτόνομη κίνηση προϋποθέτει μια αμυδρή έστω

---

⁸² Long (1987), 238.

⁸³ Vegetti (2000), 300.

γνώση του περιβάλλοντος. Η ψυχή και το σώμα επιδρούν το ένα στο άλλο, άρα και η ψυχή είναι σώμα. Είναι λεπτότατο σώμα, πνοή, ψυχικό πνεύμα, έμφυτη πνοή, αφού ένα έμφυχο που ζει, αναπνέει. Κατά Χρύσιππο η ψυχή είναι πνοή μέσα μας έμφυτη, αδιάσπαστη, που διατρέχει όλα τα μέρη του σώματος, όσον καιρό η ομαλή αναπνοή του ζωντανού όντος είναι παρούσα στο σώμα. Οι Στωικοί ισχυρίστηκαν λοιπόν ότι η ψυχή είναι σωματική οντότητα, φυσική οντότητα, πνεύμα.⁸⁴ Ο Σενέκας υποστήριζε επίσης ότι η ψυχή είναι σωματική, ακολουθώντας τη διδασκαλία των φιλοσόφων της Αρχαίας Στοάς και τη διαίρεσε, όπως ο Πλάτων και ο Ποσειδώνιος, σε ένα λογικό και δύο άλογα μέρη. Ο Ζήνων διαχώριζε τη θέση του ως προς αυτό το σημείο γιατί θεωρούσε ότι ένα αντικείμενο χωρίς σώμα, δε θα μπορούσε να παράγει κανένα αποτέλεσμα.⁸⁵

Ο Διογένης ο Λαέρτιος αναφέρει ότι σύμφωνα με τους Στωικούς: *«τὴν δὲ ψυχὴν αἰσθητικὴν <φύσιν>. ταύτην δ' εἶναι τὸ συμφυὲς ἡμῖν πνεῦμα: διὸ καὶ σῶμα εἶναι καὶ μετὰ τὸν θάνατον ἐπιμένειν»*.⁸⁶ Η αναφορά αυτή δείχνει ότι η ψυχή είναι σωματική οντότητα με την προϋπόθεση ότι το πνεύμα είναι και αυτό σωματικό. Το επιχείρημα του Ζήωνα σύμφωνα με τον Τερτυλλιανό έχει ως εξής:

1. Το ζώο όταν πεθαίνει αφήνει μόνο το σώμα του.
2. Το ζώο πεθαίνει όταν το εγγενές πνεύμα το εγκαταλείψει.
Άρα σύμφωνα με το (1) και το (2),
3. Το εγγενές πνεύμα είναι σωματικό.
4. Η ψυχή είναι συμφυής στο πνεύμα
Άρα από το (3) και το (4),
5. Η ψυχή είναι σωματική οντότητα.⁸⁷

Κάθε φαινόμενο, βέβαια, αποτελείται και από υλική ουσία. Η ύπαρξη, επομένως, είναι διττή: ύλη και προσδιορισμός ή εξατομίκευση της ύλης, ένα παθητικό και ένα ενεργητικό στοιχείο, η *πάσχουσα* και η *ποιούσα αρχή*. Οι δύο αυτές αρχές αλληλοπεριχωρούνται ολοκληρωτικά χωρίς να χάνουν την ταυτότητά τους. Το αξίωμα

---

⁸⁴ Annas (1992), 37.

⁸⁵ Gourinat (1999), 27.

⁸⁶ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 156.

⁸⁷ Annas (1992), 39.

ότι δύο σώματα δεν μπορούν να καταλαμβάνουν ταυτόχρονα τον ίδιο χώρο δεν ισχύει, τουλάχιστον ως μεταφυσική αρχή. Το σώμα μπορεί να κινείται μέσα στο σώμα. Οι Στωικοί δέχονται πως κάθε οντότητα αποτελείται από δύο συστατικά και αποδίδουν την αληθινή φύση όλων των πραγμάτων στην ενεργητική αρχή. Όπως παρατηρεί ο L. Edelstein: «*Η οργανωτική δύναμη, η ενεργητική ή ηγεμονική αρχή είναι η αληθινή ουσία των πραγμάτων. Η ηγεμονική αρχή είναι το θεϊκό στοιχείο στα πράγματα, το ίδιο θεϊκό στοιχείο που ενεργοποιεί τον κόσμο, ο οποίος στο σύνολό του είναι ένας ζωντανός οργανισμός. Με τον ίδιο τρόπο και ο κόσμος αποτελείται από αλληλεξαρτώμενα μέρη που συνεργάζονται δεμένα το ένα με το άλλο μέσω της οργανικής συνεργασίας, της σύμπνοιας, που υπάρχει και στους άλλους οργανισμούς. Επομένως, αφού κάθε τι είναι υλικό, κατά ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο είναι και θεϊκό. Τα πράγματα αντλούν την ουσία και την ύπαρξή τους από τον εαυτό τους: με νατουραλιστικό και υλιστικό τρόπο ο κόσμος μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς να απαιτείται η προσφυγή σε εξωτερικούς παράγοντες. Η αυτοτέλεια και η εξατομίκευση των πραγμάτων, το φαινόμενο που ούτε ο Πλάτων, ούτε ο Αριστοτέλης μπόρεσαν να εξηγήσουν, αποτελεί τον πυρήνα του φιλοσοφικού στοχασμού των Στωικών*».⁸⁸

6.3 Ηθική

Η ύψιστη αρχή που ρυθμίζει τον ηθικό βίο κατά τους Στωικούς είναι το παράγγελμα του Ηρακλείτου: «*ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαΐοντας*»⁸⁹: να λέμε την αλήθεια και να ενεργούμε σύμφωνα με τον συμπαντικό νόμο. Για τον Ηράκλειτο ο υπέρτατος αυτός νόμος που διέπει το σύμπαν είναι ο ίδιος που ρυθμίζει την ηθική και κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπου. Όπως παρατηρεί ο Κ. Αξελός: «*Το σύμπαν είναι η μοίρα του εαυτού του*».⁹⁰ Η ηθικότητα για τους στωικούς φιλοσόφους ρυθμίζεται από τη λογική της ανθρώπινης φύσης.⁹¹ Ο ηθικός βίος συνίσταται στο να κατανοήσει ο άνθρωπος τη λογική του σύμπαντος. Ο ηθικός

---

⁸⁸ Edelstein (2002), 48- 49.

⁸⁹ DK 22 B 112.

⁹⁰ Αξελός (1974), 132.

⁹¹ Τη θεωρία αυτή θα αναγνωρίσει αργότερα ο Im. Kant θέτοντάς την ως βάση του ηθικού συστήματός του, στο σύγγραμμά του «*Κριτική του πρακτικού λόγου*». βλ. σχετικά Immanuel Kant, Κριτική του πρακτικού λόγου.

στοχασμός των Στωικών ήταν και πρακτικός, και όχι μόνον θεωρητικός. Επιδόθηκαν στην ανάλυση των ηθικών εννοιών, αλλά η ανάλυση αυτή στόχευε στην τεκμηρίωση της εγκυρότητας των εννοιών αυτών, και στον εντοπισμό των πραγματικών θεμελίων της ανθρώπινης ευδαιμονίας, της καλύτερης ζωής που μπορεί να ζήσει ο άνθρωπος.⁹²

Την ηθική των αρχαίων Στωικών διακρίνει κυρίως η αυστηρότητα. Ο σοφός είναι ο άκρως ενάρετος, εκείνος που πλησιάζει το Θεό και σχεδόν δεν διαφέρει από αυτόν. Είναι ο τέλειος άνθρωπος που, όπως οι ίδιοι οι Στωικοί ομολογούν, είναι πάρα πολύ σπάνιος, αν όχι ανύπαρκτος. Κατά τους Στωικούς ο σοφός οφείλει να επιστρέψει στη μήτρα των σπερματικών λόγων του κόσμου. Ο ενάρετος άνθρωπος καλλιεργεί τον ηθικό λόγο. Προκύπτει, συνεπώς, ότι το αγαθό έγκειται στην επίτευξη της αρετής, ενώ το κακό στην απώλειά της. Ό, τι δεν επιδρά ούτε θετικά ούτε αρνητικά στην επίτευξη της αρετής, είναι *αδιάφορον*.⁹³ Σε περίπτωση που κάποιος δεν αναγνωρίζει τη λογική φύση των γεγονότων, η ζωή του κυριαρχείται από τα πάθη και γίνεται δυστυχής. Ο άνθρωπος, σύμφωνα με την στωική ηθική, μπορεί να ζήσει ευτυχισμένος μόνο εάν κατανοήσει τις αρχές της έλλογης τάξης που διέπουν την φύση και εναρμονιστεί πλήρως με αυτές. Στην υιοθέτηση της αιτιοκρατίας στο πεδίο της ηθικής ελλοχεύει ο κίνδυνος της μοιρολατρίας. Τον κίνδυνο αυτό προσπάθησε να αντιμετωπίσει ο Χρύσιππος αναπτύσσοντας μια ιδιαίτερα πολύπλοκη θεωρία για την αιτιότητα, με σκοπό να θεμελιώσει την ελεύθερη βούληση, και να υποστηρίξει ότι οι άνθρωποι είναι υπεύθυνοι για τις πράξεις τους.⁹⁴ Ο χαρακτήρας του κάθε ανθρώπου, η ιδιαίτερη ποιότητά του υπόκειται εξίσου στους νόμους της αιτιότητας, καθόσον εξαρτάται από δύο παράγοντες:

- από έμφυτα χαρακτηριστικά, με τα οποία προικίζεται από το πνεύμα την στιγμή της γέννησής του,
- από την αλληλεπίδραση των έμφυτων ικανοτήτων του με το εξωτερικό περιβάλλον.⁹⁵

---

⁹² Long (1987)195.

⁹³ Vegetti (2000), 301.

⁹⁴ Ιεροδιακόνου (2000), 242.

⁹⁵ Long (1987), 268.

Το γεγονός αυτό, ωστόσο, κατά τους Στωικούς δεν αντίκειται στην ελευθερία της βούλησης. Υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος στερείται μεν της δυνατότητας να αλλάξει την αλληλουχία των γεγονότων, μπορεί όμως να επιλέξει εάν θα συμπαραταχθεί με αυτά. Με άλλους όρους, *«εάν η πορεία των γεγονότων είναι έλλογη, η αιτία της ανελευθερίας δεν μπορεί παρά να βρίσκεται εντός μας, στον τρόπο με τον οποίο αποδεχόμαστε τον αναγκαίο καθορισμό»*.⁹⁶ Η αντίληψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να ενεργεί μόνο εσκεμμένα και όχι διαφορετικά, δεν οδηγεί στην άρση της ηθικής ευθύνης για τις πράξεις του. Το πνεύμα, σύμφωνα με τους Στωικούς, δίνει στους ανθρώπους ένα μέρος της ουσίας του, *«σε ατελή αλλά τελειοποιήσιμη μορφή»*⁹⁷, εφοδιάζοντας τους, έτσι, με το κατάλληλο δυναμικό, ώστε να αναγνωρίζουν την έλλογη τάξη που επικρατεί στον κόσμο. Απομένει στον άνθρωπο, μέσω της παιδείας και της επίπονης άσκησης, να επιδιώξει τέτοια ψυχική διάθεση, η οποία θα του επιτρέπει να ενεργεί σε πλήρη συμφωνία με την αρχή της αναγκαιότητας. Η επιτυχία ή η αποτυχία του *«εξαρτάται περισσότερο από τη Φύση και τις εξωτερικές περιστάσεις παρά από κάτι για το οποίο το άτομο μπορεί εύλογα να επαινεθεί ή να επιτιμηθεί»*⁹⁸. Για τον λόγο αυτό οι Στωικοί τόνιζαν ότι έχει μεγαλύτερη σημασία η προσπάθεια για την επίτευξη ενός επιθυμητού στόχου, παρά το αποτέλεσμα αυτό καθαυτό. Μέσα σε αυτό το σύμπαν της αδιαμφισβήτητης αιτιοκρατίας, ο μόνος πραγματικά ελεύθερος άνθρωπος είναι ο σοφός. Είναι εκείνος που γνωρίζει τις γενικές αρχές που θέτει η έλλογη τάξη και καταφέρνει να εναρμονίσει πλήρως τη θέλησή του με το θεϊκό γίγνεσθαι. Έχοντας κατανοήσει ότι πραγματικό του συμφέρον είναι αυτό που πρεσβεύει η Φύση, ενεργεί πάντα με επιφύλαξη, έτοιμος να καλοδεχτεί οποιαδήποτε ανατροπή των σχεδίων του⁹⁹. Το μόνο που έχει σημασία γι' αυτόν είναι η *«περιφρούρηση της εσωτερικής του διάθεσης, που τον καθιστά σοφό»*¹⁰⁰, και η οποία είναι ανεξάρτητη από την εξωτερική κοινωνική ή οικονομική του κατάσταση. Για τους Στωικούς η πραγματική ελευθερία στη λήψη αποφάσεων είναι ουσιαστικά ανέφικτη. Η πεποίθησή τους αυτή προκύπτει από την πίστη τους στην φυσική αιτιότητα, που αποτελεί άμεση συνέπεια της αντίληψης περί θεϊκού προκαθορισμού. Το θεϊκό πνεύμα που διέπει την ψυχή είναι

---

⁹⁶ Vegetti (2000), 288.

⁹⁷ Long (1987), 269.

⁹⁸ Long (1987), 291.

⁹⁹ Sharples (1996), 135.

¹⁰⁰ Vegetti (2000), 288.

υπεύθυνο για όλα τα γεγονότα και προκαθορίζει όλες τις ανθρώπινες πράξεις. Όπως επισημαίνει ο Α.Α. Long, «αν κάποια συμβάντα ήταν τυχαία ή βρισκόνταν έξω από το πεδίο δράσης της Φύσης, ο κόσμος δεν θα μπορούσε να αναλυθεί εξ ολοκλήρου σε αναφορά με τον Φυσικό Νόμο. Αλλά για το Στωικισμό αυτή η δυνατότητα ανάλυσης ήταν βασική».¹⁰¹ Η ηθικότητα είναι έμφυτη στον άνθρωπο. Γι' αυτό η σχέση του ανθρώπου με την αρετή και το αγαθό δεν είναι κατά συμβεβηκός, αλλά είναι η ουσία της ανθρωπιάς του και ταυτίζεται με το είναι του.¹⁰²

Ο στωικός σοφός εξισώνεται με το θεό, και αφού θεός και φύση συμπίπτουν, η αρχή και το τέλος της ηθικής ζωής είναι το «κατά φύσιν ζῆν». Η ανθρώπινη ελευθερία ουσιαστικά υπόκειται στην *είμαρμένη*. Ο Κλεάνθης στην προσευχή προς την *είμαρμένη* λέει: «ἄγου δέ μ', ὦ Ζεῦ, καί σύ γ' ἡ πεπρωμένη, ὅποι ποθ' ὑμῖν εἰμί διατεταγμένος, ὡς ἔψομαι γ' ἄοκνος· ἦν δέ γέ μή θέλω κακός γενόμενος, οὐδέν ἦττον ἔψομαι».¹⁰³ και ο Ζήνων ακόμη: «Ζήνων δέ ὁ Κιτιεύς δύναμιν κέκληκε τήν *είμαρμένην* κινητικὴν τῆς ὕλης· τήν δέ αὐτήν καί πρόνοιαν καί φύσιν ὠνόμασεν».¹⁰⁴ Την απαραβίαστη φύση του πεπρωμένου επιχείρησε να δείξει ο Χρύσιππος καταφεύγοντας και στην ετυμολογία των ονομάτων των τριών Μοιρών (Λάχεσις, Κλωθώ, Ἄτροπος) σύμφωνα με τη μυθολογική παράδοση. Η Λάχεσις ονομάζεται έτσι γιατί στον καθένα λαχαίνει το πεπρωμένο του¹⁰⁵, η Ἄτροπος (α στερητικό + τροπή) γιατί η μοιρασιά είναι αδύνατον να μετατραπεί ή να μετατεθεί¹⁰⁶, και η Κλωθώ γιατί όλα συμπλέκονται μεταξύ τους, πράγμα που παραπέμπει στο νόμο της παγκόσμιας συμπάθειας.¹⁰⁷ Ως επιχείρημα υπέρ της ύπαρξης ενός τόσο άτεγκτου πεπρωμένου, οι Στωικοί προέβαλαν την αξιοπιστία της μαντικής. Αν τα πάντα δεν ήταν προκαθορισμένα από την *είμαρμένη*, δεν θα ήταν αληθείς οι προβλέψεις των μάντεων. Ο συλλογισμός αποδιδόταν στο Χρύσιππο: «μή γάρ ἄν τὰς τῶν μάντεων προρρήσεις ἀληθεῖς εἶναι φησιν, εἰ μή πάντα ὑπό τῆς *είμαρμένης*

¹⁰¹ Long (1987), 263.

¹⁰² Βουδοῦρης (1996) Η στωική ηθική φιλοσοφία ως θεραπεία, 189.

¹⁰³ SVF I 527.

¹⁰⁴ SVF I 176.

¹⁰⁵ «Λάχεσις μέν κεκληῖσθαι παρά τό λαγγάνειν ἑκάστῳ τό πεπρωμένον». SVF II 914.

¹⁰⁶ «Ἄτροπον δέ κατά τό ἄτρεπτον καί ἀμετάθετον τοῦ μερισμοῦ». SVF II 914.

¹⁰⁷ «Κλωθώ δέ παρά τό συγκεκλωῖσθαι καί συνείρεσθαι τά πάντα». SVF II 914.

περιείχοντο».¹⁰⁸ Πρόκειται για μια αιτιοκρατική αντίληψη του κόσμου, η οποία εκ πρώτης όψεως αφήνει ελάχιστα περιθώρια στην ανθρώπινη ελευθερία.

6.3.1 Όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν

Η φράση «όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» αποτελεί την κυρίαρχη ηθική αρχή στη στωική φιλοσοφία, εξισώνεται με το «ζῆν όμολογουμένως τῷ λόγῳ», κατά την ετυμολογική του προσέγγιση, δηλαδή να ζει κανείς με συνέπεια. Αποτελεί μια κατηγορική επιταγή εφόσον η Φύση είναι λογική και εξισώνεται με το θεό. Η φύση αποτέλεσε πηγή ηθικών επιταγών, και το sequi naturam κατέστη ηθικό πρότυπο.¹⁰⁹ Τα μηνύματα της φύσης είναι οδοδείκτες για την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου.¹¹⁰ Ο ορθός λόγος (recta ratio) είναι το κοινό δίκαιο, θεσπίζει κανόνες για το τι πρέπει να γίνει και απαγορεύει αυτό που δεν πρέπει να γίνει. Με τον τρόπο αυτό ο νόμος και η ηθική συμπίπτουν. Μόνο τα έλλογα όντα είναι ικανά να ζουν ενάρετα, κάτι που για τους Στωικούς είναι αναγκαίο για την ευτυχία, δηλαδή το να ενεργεί κανείς σύμφωνα με το νόμο, εφόσον η Φύση έδωσε στους ανθρώπους το καλόν που το όριζαν ως «τὸ τέλειον αγαθόν»¹¹¹. Η γνώση της φύσης γίνεται προϋπόθεση για την ευτυχία. Η ομολογία των Στωικών είναι μια συμφωνία με το λόγο, που είναι εγγενής στη φύση. Αυτή η συμφωνία με τη φύση είναι η αρετή και αυτή πάλι συνιστά την «εὔροια βίου».¹¹²

Ο Παναίτιος, ο Αρίστων ο Χίος και ο Ποσειδώνιος δεν συμμερίζονταν την αντίληψή ότι η αρετή είναι επαρκής για την ευδαιμονία - άποψη κυρίως του Ζήνωνα και του Χρύσιππου. Ακολουθώντας τον Αριστοτέλη θεωρούσαν ότι είναι αναγκαία για την ευτυχία και άλλα αγαθά, όπως η υγεία, την οποία δεν κατατάσσουν μεταξύ αδιαφόρων.¹¹³ Σύμφωνα με τα αποσπάσματα των μελετητών της στωικής φιλοσοφίας, του Διογένη του Λαέρτιου, του Κλήμη του Αλεξανδρέα και του Στοβαίου, η αρετή επιλέγεται για χάρη της ίδιας και όχι για κάποια άλλη αιτία, όπως λόγου χάρη του

¹⁰⁸ SVF II 939.

¹⁰⁹ Γεωργοπούλου (1976), 58.

¹¹⁰ Γεωργοπούλου (1995), 76.

¹¹¹ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 100.

¹¹² Μιχαηλίδης (1996), 206.

¹¹³ Robinson (1996), 231.

φόβου. Ο Διογένης ο Λαέρτιος μας πληροφορεί ότι: «Διόπερ πρώτος ὁ Ζήνων ἐν τῷ Περὶ ἀνθρώπου φύσεως τέλος εἶπε τὸ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν, ὅπερ ἐστὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν· ἄγει γὰρ πρὸς ταύτην ἡμᾶς ἡ φύσις».¹¹⁴ Η αρετή είναι η πηγή της ευδαιμονίας, βρίσκεται στην ψυχή και είναι σύμφωνη με τη λογική. Δεν είναι παροδική, αλλά μόνιμη μέσα μας. Ο Ζήνων αποδέχεται την ύπαρξη πολλών αρετών, αλλά όλες αποβλέπουν στην ευδαιμονία. Θεωρεί ότι η αρετή είναι σημαντική, είναι επαρκής αφ' εαυτής για να έχει ο άνθρωπος μια ευδαίμονα ζωή.¹¹⁵

Οι Στωικοί είχαν υιοθετήσει τη σωματοκρατία και μια μονιστική ψυχολογία: ο λόγος δεν αποτελεί κάτι διαφορετικό από την αίσθηση και την ορμή. Οι κοινές έννοιες και οι προλήψεις δημιουργούνται από τις αισθήσεις και τις εντυπώσεις (*φαντασίαι*), όπως μας πληροφορεί και ο Αέτιος: «ὅταν δὲ ὁμοειδεῖς πολλαὶ μνήμαι γένωνται, τότε φασὲν ἔχειν ἐμπειρίαν· ἐμπειρία γὰρ ἐστὶ τὸ τῶν ὁμοειδῶν φαντασιῶν πλῆθος».¹¹⁶ Ολοκληρώνονται δε όταν ωριμάσει ο άνθρωπος, δηλαδή σε επτά ή «περὶ δεκατέσσαρα ἔτη»¹¹⁷ από τη γέννησή του. Δεδομένου, εξάλλου, του ενιαίου της ανθρώπινης ψυχής στο Στωικισμό, ακόμη και τα πάθη θεωρούνται εσφαλμένες κρίσεις και ορίζονται ως: «τοῦ λόγου διαστροφάι καὶ λόγου κρίσεις ἡμαρτημέναι».¹¹⁸

Κατά τους στωικούς φιλοσόφους για να καταστεί κανείς ευτυχής, θα πρέπει να εξασφαλίσει στην ψυχή του την ηρεμία, την αταραξία και τη γαλήνη μέσω της φιλοσοφίας. Η φιλοσοφία είναι για τον Στωικισμό: «θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων ἐπιστήμην, ἢ δὲ φιλοσοφία ἄσκησις ἐπιτηδείου τέχνης».¹¹⁹ Ο άνθρωπος θα πρέπει να προσπαθεί να κρατά την αξιοπρέπεια και την ηθική ακεραιότητά του αλώβητη σε όλη την διάρκεια της ζωής του. Αν δεν μπορέσει να το κάνει, τότε κανένα αγαθό, ούτε η ανθρώπινη ζωή δεν θα πρέπει να συντηρείται, και συνιστάται από τους Στωικούς η εθελούσια και έντιμη «ἐξαγωγή ἐκ τοῦ βίου».¹²⁰ Απολογητές της στωικής φιλοσοφίας, όπως ο Ζήνων και ο Κλεάνθης, δε δίστασαν να αυτοκτονήσουν όταν κατάλαβαν ότι το αγαθό της ζωής αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την «ἀσκησις τῆς ἀρετῆς». Αν ο

¹¹⁴ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 87.

¹¹⁵ βλ. Μιχαηλίδης (1999), 217-221.

¹¹⁶ SVF II, 83.

¹¹⁷ SVF II, 835.

¹¹⁸ SVF III, 382.

¹¹⁹ SVF II, 35.

¹²⁰ Πελεgrίνης (1998), 113.

Στωικός βρεθεί σε θέση που δεν μπορεί να πράττει το ορθό, όπως εκείνος το αντιλαμβάνεται και το ορίζει, τότε θεωρεί ότι είναι καθήκον του να πεθάνει και λέει στο θεό: «δεν σε εγκατελείπω, αλλά το βλέπω πως δεν με χρειάζεσαι πια». Η ευδαιμονία (εὖ ζῆν) έχει ως προϋπόθεση το ορθώς σκέπτεσθαι, που συνδέεται με τη γνώση της φύσης και του λόγου. Ο σοφός, ο οποίος ορίζεται ως ηθική αυθεντία, είναι ίσοτιμος με το θεό, η μόνη διαφορά του είναι ότι είναι θνητός.¹²¹

Ο απώτερος στόχος, το τέλος του βίου, κατά τον Ζήνωνα, είναι η ευδαιμονία και εκείνος που το επιτυγχάνει είναι ο σοφός, το πρότυπο του ανθρώπου, που πρέπει όλοι να το επιδιώκουν, αλλά ελάχιστοι το φθάνουν.¹²² Ο σοφός, σε αντίθεση με τον άφρονα, χαρακτηρίζεται από αταραξία, απουσία ταραχής, γαλήνη ψυχής, ιδιότητες που αποτελούν απόρροια της λογικής και φυσικής γνώσης, που δείχνει με ποιο τρόπο όλα, πρόσωπα, πράγματα, γεγονότα συναρτώνται μεταξύ τους σε ένα πλέγμα αιτιών που τα συνδέει μεταξύ τους και με το θεό.¹²³ Για να επιτευχθεί αυτή η αρμονία, η ίδια η φύση προίκισε τα ζώα με την ορμή και τον άνθρωπο με το λόγο, τον «τεχνίτη τῆς ὀρμῆς»¹²⁴ της πρώτης δηλαδή κίνησης της ψυχής όταν αυτή δεχτεί μέσα της ένα αίσθημα. Με την ορμή τα ζωντανά όντα επιτυγχάνουν την αυτοσυντήρηση, ξεχωρίζουν τι τα ωφελεί και τι τα βλάπτει, αποκτούν οικειότητα με το περιβάλλον τους και ζουν αρμονικά μέσα σε αυτό.

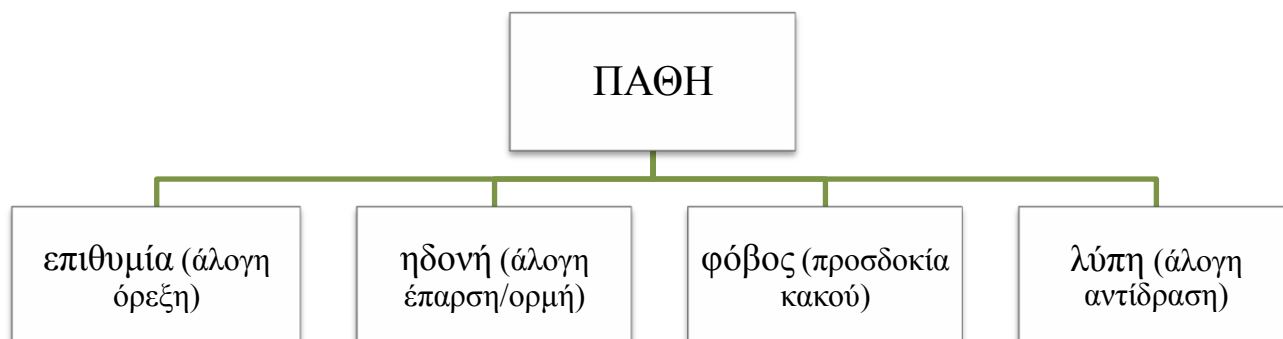
¹²¹ Edelstein (2002), 25.

¹²² Μιχαηλίδης (1996), 207.

¹²³ Δημόπουλος (2013), «Στη χορεία των στωικών».

¹²⁴ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 86.

6.3.2 Τα πάθη και η απάθεια

Ο φιλόσοφος ασκεί έργο ιατρού όπως αναφέρει και ο Κ. Βουδούρης: «παίρνει τον κάθε άνθρωπο και τον υποβάλλει σε μια διαδικασία θεραπείας, σε μια διαδικασία κριτικής αυτοεξέτασης και κάθαρσης από τις κάθε λογής προλήψεις, από τις σφαλερές πίστεις, από τα πάθη του».¹²⁵ Περί παθών αποφαίνονται οι Στωικοί ότι: «πᾶσαν πτοίαν πάθος εἶναι καί πάλιν παν πάθος πτοίαν».¹²⁶ Ο Ζήνων ονομάζει τέσσερις κατηγορίες παθών: Τα πάθη που προέρχονται από την ηδονή, δηλαδή πάθη που γεννιώνται από κάτι καλό που κατέχουμε και θέλουμε να διατηρήσουμε. Τα πάθη τα προερχόμενα από την επιθυμία: αυτά είναι πάθη που γεννιώνται από κάτι καλό που δεν κατέχουμε, αλλά που επιδιώκουμε να επιτύχουμε, που το επιθυμούμε. Τρίτα, είναι τα πάθη που προκύπτουν από τη λύπη (ή τον πόνο), δηλαδή τα πάθη που γεννιώνται από κάποιο κακό παρόν που υφιστάμεθα, και τελευταία τα πάθη που προκαλούνται από το φόβο: αυτά που γεννιώνται από κάποιο κακό που δεν είναι παρόν, αλλά που το περιμένουμε να έρθει και το φοβόμαστε.¹²⁷ Η έντονη και δεσμευτική επιθυμία και ο φόβος είναι πρωτογενή πάθη, ενώ η ηδονή και η λύπη (ή ο πόνος) είναι δευτερογενή πάθη. Η ύπαρξη των παθών γενικώς, αποτελεί το κύριο εμπόδιο για να φθάσει κάποιος στην ευδαιμονία. Το πάθος για τους Στωικούς είναι: «*όρμη πλεονάζουσα και άπειθητῶ αἰροῦντι λόγω ἢ κίνησις ψυχῆς <ἄλογος> παρά φύσιν*»¹²⁸ αλλά και «*παρά φύσιν κίνησιν ψυχῆς καί πλεονάζουσαν όρμήν*»¹²⁹ πέρα από τη δέουσα συμμετρία, που δεν αφήνει τον

¹²⁵ Βουδούρης (1996) Η στωική ηθική φιλοσοφία ως θεραπεία, 187-188.

¹²⁶ SVF III 378 = Στοβαίος, Έκλογαί II 166, 40.

¹²⁷ Τσάτσος (2013), «Ο Στωικισμός ως ιδεώδες βίου».

¹²⁸ Στοβαίος, Έκλογαί II 166, 37-38.

¹²⁹ SVF III 462.

άνθρωπο να κρίνει σωστά τη θέση του μέσα στον κόσμο και τη συγγενική του σχέση με τη φύση.¹³⁰

Κατά τον Κ. Βουδούρη: «*Τα πάθη αποτελούν μια ορισμένη κατηγορία των ψυχικών χαρακτηριστικών μας, που έχουν έντονο, σφοδρό και μη ηθικά παραδεκτό περιεχόμενο*».¹³¹ Είναι κρίσεις της ψυχής και δεν επιδέχονται εναρμόνιση. Πάθη είναι και οι πνευματικότερες συγκινήσεις, οι πιο εξευγενισμένες επιθυμίες, οι πιο λεπτές αισθητικές απολαύσεις, σωματικές ή ψυχικές. Πάθη είναι επίσης ο σωματικός πόνος και οι λύπες που προέρχονται από ψυχικές αγωνίες. Όλα αυτά που ονομάσαμε πάθη, εξαρτώνται από αντικείμενα που είναι έξω από μας, είναι ετεροκαθοριζόμενα. Μπορεί κάθε στιγμή να τα χάσουμε, ενώ τα επιθυμούμε, ή να τα υποστούμε, ενώ δεν τα θέλουμε· έτσι κάθε στιγμή μπορεί ή να τα χάσουμε ή να τα υποστούμε και τότε είμαστε δυστυχείς. Όταν είμαστε δυστυχείς, καταστρέφεται συγχρόνως και η εσωτερική ισορροπία και η αρμονία της ψυχής μας, χαλάει η ευπρέπεια του οίκου μας. Αλλά και κάτι χειρότερο ακόμη συμβαίνει όταν αγωνιζόμαστε να διατηρήσουμε αυτά τα οποία ποθούμε, να απαλλαγούμε από ό,τι μας πονά: ερχόμαστε σε αντίθεση με τη φυσική πορεία των πραγμάτων. Χαλάμε πια όχι την ευπρέπεια του οίκου μας, αλλά την ευταξία του σύμπαντος. Πάμε να παραβιάσουμε αυτό που πρόκειται να γίνει κατά φύσιν και κατά λόγον. Αποτέλεσμα, λοιπόν, των παθών είναι πάντοτε η δυστυχία, η αποσύνθεση της ψυχής κι η σύγκρουση με τους ένθεους νόμους της ζωής.¹³²

Η έγερση του πάθους γίνεται με τη *φαντασία* που ορίζεται ως: «*τύψεις ἐν ψυχῇ*»¹³³. Η ψυχή, δηλαδή, δημιουργεί εικόνες ή σκέψεις εντός του ηγεμονικού. Το περιεχόμενο της *φαντασίας* μπορεί να εκφραστεί με πρόταση ή προτάσεις. *Συγκατάθεσις* είναι η υιοθέτηση του περιεχομένου της *φαντασίας*, η αποδοχή ως προς το αξιολογικό της περιεχόμενο. Η *συγκατάθεσις* γίνεται ύστερα από εξέταση της γνώμης που αυτή εκφράζει. Μόλις η γνώμη γίνει αποδεκτή, τότε γίνεται η έγερση του πάθους. Τα ζώα και τα παιδιά δεν έχουν πάθη.¹³⁴

---

¹³⁰ Πελεgrίνης (2004), 445.

¹³¹ Βουδούρης (1996) Η περί παθών αντίληψη των Στωικών, 196.

¹³² Τσάτσος (2013), «Ο Στωικισμός ως ιδεώδες βίου».

¹³³ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 50.

¹³⁴ Βουδούρης (1996) Η περί παθών αντίληψη των Στωικών, 201-202.

Στο έργο του *De Tranquillitate Animi* ο Σενέκας, αναφέρεται στην ανάγκη να τεθεί ένας έλεγχος στις επιθυμίες των ανθρώπων, προκειμένου να διασφαλιστεί ο ηθικός τους βίος. Προσθέτει ότι δεν είναι δυνατή η «*άσκηση της αρετής*» χωρίς την αυτοπειθαρχία. Τα πάθη είναι κομμάτι της ανθρώπινης φύσης, και ο άνθρωπος πρέπει να μάχεται αδιάκοπα εναντίον τους.¹³⁵ Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα του Επίκτητου στο Εγχειρίδιον: «*Όταν ήδονης τινος φαντασίαν λάβης, καθάπερ ἐπὶ τῶν ἄλλων, φύλασσε σαυτόν, μὴ συναρπασθῆς ὑπ' αὐτῆς· ἀλλ' ἐκδεξάσθω σε τὸ πρᾶγμα, καὶ ἀναβολὴν τινὰ παρὰ σεαυτοῦ λάβε. ἔπειτα μνήσθητι ἀμφοτέρων τῶν χρόνων, καθ' ὃν τε ἀπολαύσεις τῆς ἡδονῆς, καὶ καθ' ὃν ἀπολαύσας ὕστερον μετανοήσεις καὶ αὐτὸς σεαυτῶ λαιδορήσῃ· καὶ τούτοις ἀντίθετος ὅπως ἀποσχόμενος χαϊρήσεις καὶ ἐπαινέσεις αὐτὸς σεαυτόν*».¹³⁶

Ο Ζήνων και οι πρώτοι μαθητές του έβλεπαν την ψυχή ως ενότητα, δηλαδή ο ίδιος ο νους είναι που θέλει, σκέφτεται, αντιλαμβάνεται και επιθυμεί. Η ψυχή είναι μία. Τα πάθη δεν είναι παρά μια διαστροφή της λογικής, και αφού το εγώ είναι ένα, όλες οι συγκρούσεις διεξάγονται εντός των ορίων της έλλογης φύσης μας. Δεν πρόκειται για σύγκρουση ανάμεσα στη λογική και σε κάτι άλλο.¹³⁷ Ο Ζήνων αποκαλούσε τα πάθη «*πτοίαν*», δηλαδή ταλαιπωρία της ψυχής η οποία όταν πλήττεται από ασύμμετρα πάθη, εξασθενεί και δεν είναι σε θέση να ακολουθήσει τις επιταγές του λόγου, βάσει του οποίου και μέσω των υποδείξεών του μόνο, μπορεί να καταστεί κανείς ενάρετος και ευδαίμων.¹³⁸

Ο Θ. Πελεgrίνης αναφέρει: «*Οι εκπρόσωποι της στωικής φιλοσοφίας έκριναν αρνητικά κάθε είδους πάθος, καθώς το πάθος απάδει προς τις εντολές του λόγου. Ο λόγος εξισώνεται με το «ποιούν» ή θεό που είναι και ο δημιουργός του κόσμου. Επενεργώντας πάνω στην ύλη, δημιούργησε τη φυσική πραγματικότητα. Η δύναμη αυτή της θείας αρχής του λόγου, τον «τόνον», όπως την αποκαλούν οι απολογητές της στωικής φιλοσοφίας, το σύμπαν διατηρεί τη συνοχή του, είναι η δύναμη που συνέχει και συσφίγγει όλα τα εγκόσμια πράγματα μεταξύ τους, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η ενότητά του*».¹³⁹ Είναι η

¹³⁵ Edelstein (2002), 86.

¹³⁶ Επίκτητος, Εγχειρίδιον, 34.1.

¹³⁷ Edelstein (2002), 80.

¹³⁸ Πελεgrίνης (2004), 445.

¹³⁹ Πελεgrίνης (2004), 581.

δύναμη και η ενέργεια του πνεύματος το οποίο κατοικεί σε κάθε ον. Από τον τόνο εξαρτάται και η ιδιότητα της φύσης του κάθε πράγματος. Ο τόνος σε συνεργασία με την κρίση καθίσταται η πηγή του ενάρετου βίου κατά το Χρύσιππο, ενώ κατά τον Κλεάνθη, δημιουργεί την ουσία της αρετής.¹⁴⁰

Το σύμπαν από άκρου εις άκρον διέπεται από την αρχή της συμπάθειας. Τα εγκόσμια όντα επιδρούν το ένα πάνω στο άλλο και χάρη στη δύναμη αυτή η ενέργεια μπορεί να μεταφερθεί από το πιο μακρινό σωματίδιο του ουρανού, στο έσχατο πράγμα της γης και να το επηρεάσει.¹⁴¹ Έτσι η νομοτελειακή τάξη του σύμπαντος, η *είμαρμένη*, προκαθορίζει την έκβαση των γεγονότων και των πραγμάτων. Τα πάντα τελούνται σύμφωνα με την αναγκαιότητα που έχει καθοριστεί. Το πάθος ορίζεται σαν παρόρμηση συν κάτι άλλο κατά τον Χρύσιππο. Οι παρορμήσεις γίνονται πάθη αν είναι υπερβολικές (πλεονάζουσα ορμή). Τα πάθη είναι ψευδείς «κρίσεις» που έχουν ως κατηγορημα το «πολύ κακό» ή το «πολύ καλό». Ο φόβος είναι «κρίση για επικείμενο κακό που φαίνεται ανυπόφορο». Εφόσον τα πάθη συνεπάγονται αξιολογικές κρίσεις δεν διαφέρουν από τις παρορμήσεις. Η διαφορά είναι ότι τα πάθη είναι σύνθετα και «μη-λογικά»¹⁴², είναι δηλαδή αντίθετα προς τις επιταγές του λόγου. Εδώ έχουμε τη στωική εξήγηση της σύγκρουσης ανάμεσα στο λογικό και στο πάθος. Για τους Στωικούς ένας άνθρωπος δεν υφίσταται συγχρόνως την επίδραση δύο διαφορετικών δυνάμεων. Ωστόσο αν δεν είναι σοφός ώστε να βρίσκεται η ζωή του σε σταθερή ισορροπία, υπόκειται σε ξαφνικές μεταβολές και ταλαντεύσεις της ηγεμονικής αρχής του. Η ηθική πρόοδος του ανθρώπου δεν μορφοποιείται με την εξουδετέρωση κάθε συγκίνησης ή επιθυμίας, αλλά με την εμφάνιση επιθυμιών και συναισθημάτων τα οποία αποτελούν διαθέσεις μιας ηγεμονικής αρχής, σύμφωνης με τον ορθό λόγο.¹⁴³

Η εξήγηση του γεγονότος ότι ο άνθρωπος υποπίπτει σε φαυλότητες είναι ότι στον άνθρωπο δεν υπάρχει μία ροπή, αλλά δύο. Αγαπά εκ φύσεως και την ηδονή και την επιτυχία, με την ίδια ακριβώς θέρμη που αφοσιώνεται στη λογική. Τα πάθη δεν αποτελούν απλώς εσφαλμένες κρίσεις, ούτε μπορούμε να συμπεράνουμε πως τα πάθη από τη φύση τους τείνουν να υποταχθούν στη λογική. Τα πάθη και η λογική σύρουν

---

¹⁴⁰ Σδάρκας (1951), 101.

¹⁴¹ Πελεγρίνης (1998), 115.

¹⁴² Long (1987), 280.

¹⁴³ Long (1987), 282.

τους ανθρώπους σε διαφορετικές κατευθύνσεις· το αγαθό και το φαύλο είναι ξέχωρα το ένα από το άλλο, όπως ο παράδεισος από την κόλαση. Η διαφορά τους είναι απόλυτη και ασυμφιλίωτη.¹⁴⁴

Όπως λέει ο L. Edelstein: «οι Στωικοί αμφιβάλλουν πολύ για τη βοήθεια που μπορούν να προσφέρουν τα πάθη στην υπόθεση της αρετής».¹⁴⁵ Δεν εμπιστεύονται την «εμπαθή» αρετή, την αρετή δηλαδή που βασίζεται στο συναίσθημα. Αναζητούν την αρετή που βασίζεται σε αρχές. Ο άνθρωπος πρέπει να ζει σύμφωνα με το φυσικό νόμο «όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Τα πάθη τα θεωρούσαν αρρώστιες της ψυχής, για αυτό και συμβούλευαν όχι μόνο την απάθεια και την αποχή από τις ηδονές, «ἀπέχου», αλλά και την υπομονή και καρτερία στις λύπες και τις συμφορές της ζωής, «ἀνέχου».¹⁴⁶

Για τον Στωικό ο σκοπός της ζωής ταυτίζεται με τον ενάρτετο βίο. Το μόνο αληθινό αγαθό είναι το ηθικό αγαθό. Η ευδαιμονία εναπόκειται σε μια εσωτερική στάση, χωρίς να έχουν σημασία τα εξωτερικά αγαθά. Ο άνθρωπος οφείλει να διατηρήσει την αξιοπρέπειά του, την ψυχή του και την ηθική του ακεραιότητα στο μέγιστο βαθμό - «ἦν ἂν δύνη φυλάττων ἅμα τὸν πιστὸν καὶ αἰδήμονα»¹⁴⁷ - ακόμα και στις πιο δυσάρεστες και επώδυνες καταστάσεις. Για να φτάσει κανείς, όπως εισηγούνται οι στωικοί φιλόσοφοι, στην κατάσταση πλήρους αδιαφορίας και απάθειας που θα τον καταστήσει ψύχραιμο και γαλήνιο και κατ' επέκταση ευδαίμονα, χρειάζεται να ξεπεράσει κάθε συναισθηματισμό, να χειραφετηθεί από τις εγκόσμιες επιθυμίες του και να απελευθερωθεί από κάθε είδους πάθος, από όλα τα πάθη ανεξαιρέτως και καλά και κακά, και ωφέλιμα και βλαβερὰ.¹⁴⁸ Ο Επίκτητος αναφέρει χαρακτηριστικά στο Εγχειρίδιον: «Ἐφ' ἐκάστου τῶν ψυχαγωγούντων ἢ χρείαν παρεχόντων ἢ στεργομένων μέμνησο ἐπιλέγειν, ὁποῖόν ἐστιν, ἀπὸ τῶν μικροτάτων ἀρξάμενος· ἂν χύτραν στέργῃς, ὅτι 'χύτραν στέργω'. κατεαγείσης γὰρ αὐτῆς οὐ ταραχθήσῃ· ἂν παιδίον σαυτοῦ καταφιλήῃς ἢ γυναῖκα, ὅτι ἄνθρωπον καταφιλεῖς· ἀποθανόντος γὰρ οὐ ταραχθήσῃ».¹⁴⁹

---

¹⁴⁴ Edelstein (2002), 84.

¹⁴⁵ Edelstein (2002), 84.

¹⁴⁶ Edelstein (2002), 18.

¹⁴⁷ Επίκτητος, Εγχειρίδιον, 24. 5.

¹⁴⁸ Πελεγρίνης (1998), 113.

¹⁴⁹ Επίκτητος, Εγχειρίδιον, 3.1.

Κατά τους φιλοσόφους της Στοάς ο μόνος που καταφέρνει να απαλλαγεί από όλα τα πάθη είναι ο σοφός. Μόνο ο σοφός είναι ενάρτεος και μόνο ο ενάρτεος είναι σοφός ανεξαρτήτως ποιο όνομα δίδεται στην αρετή. Δεν αναγνωρίζει την αρετή της ταπεινότητας, αλλά μόνο το μεγαλείο του ανθρώπου και όχι την αδυναμία του.¹⁵⁰ Ο σοφός είναι η τελειότητα, είναι αυτάρκης και είναι ίσος με τον θεό.¹⁵¹ Το αντίθετο του σοφού είναι ο άφρων. Οι Στωικοί δεν τολμούσαν να δείξουν κανέναν ανάμεσά τους για σοφό. Ο Περσαίος, μαθητής του Ζήνωνα, θεωρούσε ότι ήταν απαλλαγμένος από τα πάθη, ακριβώς όπως δίδασκε. Ο βασιλιάς Αντίγονος φρόντισε να πληροφορηθεί ο Περσαίος μια ψεύτικη είδηση, ότι δηλαδή οι εχθροί του του είχαν αρπάξει την περιουσία. Στο άκουσμα της είδησης αυτής ο Περσαίος λυπήθηκε και ο Αντίγονος του είπε¹⁵²: «οὐκ ἔστιν ὁ πλοῦτος ἀδιάφορον;».¹⁵³

Συνεπώς αφού οι πράξεις του ανθρώπου είναι προκαθορισμένες λόγω της *εἰμαρμένης*, για να είναι σε θέση αυτός να κρίνει και να πράττει ορθά, πρέπει να προσπαθεί να εξαλείψει ή να αποβάλει τα πάθη του, ασχέτως αν αυτά είναι καλά ή κακά. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα ίχνη των παθών - «*οι ουλές*», όπως τις ονομάζει ο Ζήνων - δεν μένουν στην ψυχή του, όπως, άλλωστε, παραδέχεται και ο Χρύσιππος. Η ιδανική συμπεριφορά, προκειμένου να μην επηρεάζεται κάποιος από τα ίχνη των παθών, για τον Επίκτητο είναι να είναι κύριος των καταστάσεων, το οποίο δεν σημαίνει τυπικά έλλειψη συναισθημάτων ή ενδιαφερόντων.¹⁵⁴ Ξεπερνούμε τα πάθη και ανεβαίνουμε στην περιοχή όπου πρέπει να ζει ο ανώτερος άνθρωπος, στην περιοχή της απάθειας.¹⁵⁵ Η απάθεια είναι η έλλειψη αναστάτωσης, όχι η ασυγκινησία. Ο όρος απάθεια, ο οποίος συχνά χρησιμοποιείται από κοινού με τον όρο αταραξία, σημαίνει την έλλειψη αναστάτωσης. Η απάθεια με την έννοια της αναισθησίας απορρίπτεται, ακριβώς όπως η έλλειψη δραστηριότητας δε θεωρείται ανθρώπινο χαρακτηριστικό.¹⁵⁶ Η απάθεια δεν συνεπάγεται για τον άνθρωπο την απεμπόληση και της συμπόνιας: «ὅταν κλαίοντα ἴδῃς τινὰ ἐν πένθει ἢ ἀποδημοῦντος τέκνου ἢ ἀπολωλεκότα τὰ ἑαυτοῦ,

---

¹⁵⁰ Edelstein (2002), 26.

¹⁵¹ Anton (1996), 175.

¹⁵² Κάλφας & Ζωγραφίδης (2006), 206-207.

¹⁵³ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 36.

¹⁵⁴ Ξενάκης (1983), 129-130.

¹⁵⁵ Τσάτσος (2013), «Ο Στωικισμός ως ιδεώδες βίου».

¹⁵⁶ Ξενάκης (1983), 129-130.

πρόσεχε μή σε ἡ φαντασία συναρπάσῃ ὡς ἐν κακοῖς ὄντος αὐτοῦ τοῖς ἐκτός, ἀλλ' εὐθὺς ἔστω πρόχειρον ὅτι 'τοῦτον θλίβει οὐ τὸ συμβεβηκός (ἄλλον γὰρ οὐ θλίβει), ἀλλὰ τὸ δόγμα τὸ περὶ τούτου.' μέχρι μέντοι λόγου μὴ ὄκνει συμπεριφέρεσθαι αὐτῷ, κἀνοῦτω τύχη, καὶ συνεπιστενάξαι: πρόσεχε μέντοι μὴ καὶ ἔσωθεν στενάξῃς».¹⁵⁷

Απάθεια σημαίνει ὅτι ὁ σοφὸς δὲν αφήνει τις εφήμερες αντιδράσεις νὰ μεγενθύνονται καὶ νὰ γίνονται πάθη καὶ σταθερές ἐξεις. Δὲν του ἀρκεῖ νὰ τις μετριάξῃ, προσπαθεῖ νὰ αντικαταστήσῃ τα πάθη του με υγιή συναισθήματα καὶ, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσῃ καὶ τὴν ορολογία τῆς Στοάς, ἐπιδιώκει τὴν *εὐπάθεια*, δηλαδὴ τὸ καλὸ συναίσθημα, «εἶναι δὲ καὶ εὐπαθείας φασὶ τρεῖς, χαράν, εὐλάβειαν, βούλησιν»¹⁵⁸. Ὁ Στωικὸς σοφὸς στοχεύει σὲ κάτι υψηλότερο: στο νὰ αντικαταστήσῃ τα συνήθη πάθη με διαφορετικὰ, ὅπως λέει καὶ ὁ Σενέκας, νὰ κάνουμε κι ἐμεῖς ὅ,τι καὶ οἱ ἄνθρωποι με πάθη, ὅμως με διαφορετικὸ τρόπο. Ἀντὶ γιὰ ἡδονή, φόβο καὶ ἐπιθυμία θὰ ἐπιζητήσῃ χαρά, προσοχή καὶ ορθὴ βούληση. Ὁ ὅρος *εὐπάθεια* δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποδοθεῖ· τὸ πιο σωστὸ εἶναι νὰ πούμε ὅτι εἶναι τα συναισθήματα που πλάθονται με ορθὸ πνεῦμα. Γιὰ νὰ το πούμε ὅπως το εἶπε καὶ ὁ Ζήνων: «*εὐπάθεια εἶναι ἡ ἀβίαστη ροὴ τῆς ζωῆς, μιὰ συναισθηματικὴ σταθερότητα*».¹⁵⁹ Κατὰ τὸν Κ. Βουδούρη: «*Οἱ εὐπάθειες εἶναι ορθές συγκινησιακές καταστάσεις τῆς ψυχῆς τοῦ αγαθοῦ ἀνθρώπου*».¹⁶⁰ Γιὰ τὸ Στωικὸ τίποτα δὲν ἔχει σημασία ἐκτός ἀπὸ τὴν ἡρεμία, τὴν ἐσωτερικὴ γαλήνη καὶ τὴν ἐλευθερία του νοῦ. Ὅπως μας παραδίδεται ἀπὸ τὸν Σενέκα: «*Ὁ σοφὸς δὲν ἀλλάζει τα σχέδιά του, δὲν μετανιώνει, γιὰτί τίποτα δε θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ καλύτερα τῆ δεδομένη στιγμῇ οὔτε νὰ πάρῃ σωστότερη ἀπόφαση ἀπὸ αὐτὴν που πήρε. Προσεγγίζει τα πράγματα πάντα με ἐπιφύλαξη. Γι' αὐτὸ ὁ σοφὸς πετυχαίνει παντοῦ ἀφοῦ ἤδη ἔχει βάλῃ στο νοῦ του ὅτι κάτι μπορεῖ νὰ μεσολαβήσῃ καὶ νὰ παρεμποδίσει τις ἐπιλογές του*».¹⁶¹

Ὁ ἄνθρωπος οφείλει νὰ ἐναρμονιστεῖ με τὴ φύση πρὸς ἐπίτευξη τῆς προσωπικῆς του εὐδαιμονίας. Αὐτὸ εἶναι κάτι που μπορεῖ νὰ συντελεστεῖ σὲ οποιαδήποτε στιγμῇ τῆς ζωῆς του, ἀρκεῖ νὰ το θελήσῃ ὁ ἴδιος. Ἡ συμφωνία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀφοῦ, ὅπως μας παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Χρῦσιππο, ἡ φύση γύρω μας

¹⁵⁷ Επικτήτος, Εγχειρίδιον, 16. 1.

¹⁵⁸ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 116.

¹⁵⁹ Edelstein (2002), 20-21.

¹⁶⁰ Βουδούρης (1996) Ἡ περὶ παθῶν ἀντίληψη τῶν Στωικῶν, 204.

¹⁶¹ Sen. Ben., IV 34, 4.

προς την οποία πρέπει να προσαρμόσουμε τη συμπεριφορά μας και η ανθρώπινη φύση μας, είναι ένα και το αυτό. Όπως στο σύμπαν υπάρχει ο λόγος, έτσι και μέσα μας υπάρχει ο «έν ἡμῖν» λόγος, που αποτελεί τμήμα του κοσμικού λόγου - «πῦρ τεχνικόν» κατά τους Στωικούς - που δημιούργησε το σύμπαν.¹⁶²

Το βασικό ρητό των Στωικών: «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν», το δίδαξε πρώτος ο Ζήνων όπως μας πληροφορεί ο Διογένης ο Λαέρτιος: «Διόπερ πρῶτος ὁ Ζήνων ἐν τῷ Περί ἀνθρώπου φύσεως τέλος εἶπε τὸ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν, ὅπερ ἐστὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν: ἄγει γὰρ πρὸς ταύτην ἡμᾶς ἢ φύσις»¹⁶³ ἢ απλῶς «ὁμολογουμένως ζῆν» και πρόσθεσε βραδύτερα ο Χρύσιππος το «κάτ' ἐμπειρίαν τῶν φύσει συμβαινόντων ζῆν» αλλά τα δύο ρητά το «ζῆν ὁμολογουμένως» και το «ζῆν ὁμολογουμένως τῇ φύσει», είναι ταυτόσημα. Ανάγοται στο «κατ' ἀρετὴν ζῆν». Αυτό είναι το μόνο αγαθό που αναγνωρίζουν οι Στωικοί. Αρνούνται ότι μπορεί να υπάρξει άλλο αγαθό έξω από την ἀρετή.¹⁶⁴ Όλα τα άλλα, είναι κακά ἢ είναι αδιάφορα. Λέει ο Ζήνων: «ταῦτ' εἶναι ὅσα οὐσίας μετέχει τῶν δ' ὄντων τὰ μὲν ἀγαθὰ, τὰ δὲ κακά, τὰ δὲ ἀδιάφορα. ἀγαθὰ μὲν τοιαῦτα φρόνησιν, σωφροσύνην, δικαιοσύνην, ἀνδρείαν καὶ πᾶν ὃ ἐστὶν ἀρετὴ ἢ μετέχον ἀρετῆς · κακὰ δὲ τὰ τοιαῦτα ἀφροσύνην, ἀκολασίαν, ἀδικίαν, δειλίαν καὶ πᾶν ὃ ἐστὶ κακία ἢ μετέχον κακίας· ἀδιάφορα δὲ τὰ τοιαῦτα ζῶην θάνατον, δόξαν ἀδοξίαν, πόνον ἡδονήν, πλοῦτον πενίαν, ὑγίειαν νόσον καὶ τὰ τούτοις ὅμοια».¹⁶⁵ Τα συμβατικά αγαθὰ ὅπως η υγεία και ο πλοῦτος δεν είναι ἀγαθὰ ἢ κακά, ἀλλὰ «ἀδιάφορα» για την ἀπόκτηση της ἀρετῆς και κατ'ἐπέκταση της ευδαιμονίας. Ανάμεσα στα ἀδιάφορα κάποια είναι πιο σύμφωνα με τη φύση, τα «προηγμένα», και ἄλλα ἀντίθετα προς αὐτήν, τα «ἀποπροηγμένα», και ἄρα ἀπορριπτέα: «τῶν ἀδιαφόρων τὰ μὲν λέγουσι προηγμένα, τὰ δὲ ἀποπροηγμένα: προηγμένα μὲν τὰ ἔχοντα ἀξίαν, ἀποπροηγμένα δὲ τὰ ἀπαξίαν ἔχοντα»¹⁶⁶. Και τα δύο είναι ἀδιάφορα, δεν ἔχουν καμία σημασία για την ἠθική ἀξία ενός ἀνθρώπου. Υπάρχουν ἐπίσης και τα «ἀπολύτως ἀδιάφορα». Και οι τρεις κατηγορίες δεν είναι ἀγαθὰ, γιατί δεν ἀποτελοῦν συστατικά της ἀρετῆς. Απλὰ χρησιμοποιοῦνται ἄλλοτε με θετικό και ἄλλοτε με ἀρνητικό τρόπο. Η πρώτη κατηγορία

¹⁶² Πελεγρίνης (1998), 117.

¹⁶³ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 87, πρβλ. SVF I 179 και SVF III 4.

¹⁶⁴ Τσάτσος (2013), «Ο Στωικισμός ως ιδεώδες βίου».

¹⁶⁵ SVF I 190 = Στοβαίος, Ἐκλογαί II 7, 5a.

¹⁶⁶ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 105.

πρέπει να προτιμάται γιατί συμβαδίζει με τη φύση. Οι Στωικοί θεωρούν, δηλαδή, ότι ο ενάρετος άνθρωπος δεν πρόκειται να έχει επιθυμίες που να μην συμβαδίζουν με ό,τι είναι αγαθό για τον κόσμο.¹⁶⁷

ΑΓΑΘΑ	ΚΑΚΑ	ΑΔΙΑΦΟΡΑ/ΟΥΔΕΤΕΡΑ
<ul style="list-style-type: none"> • Είναι οι αρετές. • Φρόνηση, σωφροσύνη, ανδρεία και ό,τι είναι αρετή ή μετέχει στην αρετή.	<ul style="list-style-type: none"> • Είναι τα αντίθετα των αρετών. • Αφροσύνη, ακολασία, αδικία, δειλία και ό,τι είναι κακία ή μετέχει στην κακία.	<ul style="list-style-type: none"> • Έχουν αξία (είναι σύμφωνα με τη φύση) • Δεν έχουν αξία (είναι αντίθετα προς τη φύση) • Ζωή, θάνατος, δόξα, αδοξία, ηδονή, πόνος.

Η Μ. Δραγώνα-Μονάχου αναφέρει ότι: «θεμελιώδης κατηγορική προस्ताγή και κατά το Μάρκο Αυρήλιο, όπως και για τη Στοά γενικώς, είναι το κατά φύσιν ζήν: να ζει κανείς σύμφωνα με τη φύση, δηλαδή σύμφωνα με το λόγο και το νόμο της φύσεως. Αν αυτό σημαίνει «σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση», όπως φαίνεται να εννοούσε ο ιδρυτής της Αρχαίας Στοάς Ζήνων - που προφανώς έδινε έμφαση στον λόγον, αφού του αρκούσε και το «όμολογουμένως ζήν», ή σύμφωνα με την κοινή φύσιν, όπως όριζε ο Κλεάνθης, εφόσον την κοινήν μόνην εκδέχεται φύσιν, διαφορετικά και από το Χρύσιππο που περιλάμβανε τόσο την κοινή όσο και την ανθρώπινη, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, γιατί πολλές φορές στους στοχασμούς του η ανθρώπινη φύση συμπίπτει με την κοινή».¹⁶⁸ Όπως αναφέρει και ο Διογένης ο Λαέρτιος: «φύσιν δέ Χρύσιππος μὲν ἔξακούει, ἢ ἀκολουθῶς δεῖ ζῆν, τὴν τε κοινήν καὶ ἰδίως τὴν ἀνθρωπίνην· ὁ δὲ Κλεάνθης τὴν κοινήν μόνην ἐκδέχεται φύσιν, ἢ ἀκολουθεῖν δεῖ, οὐκέτι δὲ καὶ τὴν ἐπί μέρους».¹⁶⁹

Η συμπεριφορά των ανθρώπων εκδηλώνεται ανάμεσα στους δύο πόλους, την αρετή και την κακία. Υπάρχουν όμως και άλλες καταστάσεις της ζωής, όπως για παράδειγμα η αρρώστια και η υγεία, η ταπεινότητα και η αλαζονεία, που από τη φύση τους δεν έχουν καμία θετική ή αρνητική αξία, και γι' αυτό οι στωικοί φιλόσοφοι τις

¹⁶⁷ Ιεροδιακόνου (2000), 243-244.

¹⁶⁸ Δραγώνα-Μονάχου (2010), 33-34.

¹⁶⁹ SVF I 555 = Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 89.

αποκαλούν «αδιάφορα».¹⁷⁰ Η εναρμόνιση του ανθρώπου με τη φύση είναι πρωταρχικός στόχος για την ευτυχία. Το «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν», δηλαδή το να ζεις σε αρμονία με την φύση, που υπαγορεύει στον άνθρωπο τι πρέπει να πράξει ώστε να εξασφαλίσει την ευτυχία, ισοδυναμεί προς το «ὁμολογουμένως τῷ λόγῳ ζῆν». Η αρετή και η ευδαιμονία μας εξαρτώνται, σε τελευταία ανάλυση, από εμάς τους ίδιους, από τη λογική φύση μας, από την υπακοή μας στις εντολές του «ἐν ἡμῖν» λόγου. Από την τροχιά αυτή, προς την αρετή και την ευδαιμονία, μας απομακρύνουν τα πάθη, τα οποία, αναστατώνοντας την ψυχή μας, δεν μας επιτρέπουν να κρίνουμε σωστά, σύμφωνα με τους κανόνες του λόγου. Επομένως, αν θέλει να αποκτήσει κανείς την αρετή και, μέσω αυτής, την ευδαιμονία, οφείλει εκριζώνοντας από την ψυχή του τα πάθη του να φτάσει στην κατάσταση της απάθειας¹⁷¹: «ταῦτα ἐπίσκεψαι. εἰ θέλεις ἀντικαταλλάξασθαι τούτων ἀπάθειαν, ἐλευθερίαν, ἀταραξίαν· εἰ δὲ μή, μὴ προσάγαγε».¹⁷²

Ο άνθρωπος, λοιπόν, ζώντας σύμφωνα με τη φύση, βασίζεται στη σωστή πορεία και διέπεται από *εὐπάθειες*, δηλαδή καλές συγκινήσεις. Οι Στωικοί δε δέχονται καθόλου ως ηθικές αξίες ο,τιδήποτε είναι αντίθετο προς τη βαθειά ηθικότητα, προς την καθαρότητα της συνείδησής μας. Δε δέχονται ακόμη τις ορμητικές κινήσεις της ψυχής προς τις ηθικά και αξιολογικά απαράδεκτες αλλά και παράλογες αντιλήψεις περί του τρόπου ζωής του ανθρώπου. Όπως ισχυρίζεται και ο Κ. Βουδούρης: «*Η θεραπεία από τα πάθη μας και η βίωση της ηθικής ζωής είναι και ο μόνος τρόπος επιτεύξεως της εὐροιας του βίου και της ανθρώπινης ευδαιμονίας*».¹⁷³

---

¹⁷⁰ Πελεgrίνης (1998), 113.

¹⁷¹ Πελεgrίνης (1998), 118.

¹⁷² Επίκτητος, Εγχειρίδιον, 29. 7.

¹⁷³ Βουδούρης (1996) Η στωική ηθική φιλοσοφία ως θεραπεία, 191.

7. Ο Λόγος

Η θεωρία περί του Λόγου, νοουμένου ως αρχής, μέτρου και νόμου της ροής των πραγμάτων που υιοθέτησαν οι Στωικοί, προέρχεται από τον Ηράκλειτο.¹⁷⁴ «Ο λόγος είναι θεός». Η φράση αυτή σε διάφορες παραλλαγές απαντά συχνά στην μακρά ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας. Τη συναντάμε στους μύθους, στην ποίηση, στις τελετές. Ο λόγος είναι φιλοσοφικός όρος του Ηρακλείτου.¹⁷⁵ Αποτελεί μια κοσμική αρχή κοινή για όλους τους ανθρώπους, είναι η αιτία του κόσμου.¹⁷⁶ Ο Λόγος είναι κοινός, είναι η υπέρτατη αρχή που συναρθώνει και συνέχει τα πάντα, είναι η κατευθυντήρια δύναμη που διατρέχει, διέπει και διευθετεί τον ένα και κοινό κόσμο. «Ένα είναι το σοφό: να γνωρίζει κανείς τον Λόγο με τον οποίο κυβερνώνται τα πάντα δια πάντων».¹⁷⁷ Για τον Ηράκλειτο η συνοχή του όλου σε μια ενότητα επιτυγχάνεται αποκλειστικά μέσω της διαρκούς αντιπαράθεσης και συναρμογής των αντιθέτων, καθώς ο Λόγος είναι ο «πάντων πατήρ».¹⁷⁸ Ο Λόγος ταυτίστηκε από το Σωκράτη με την αρετή ως είδος γνώσης. Οι Στωικοί θαύμαζαν τόσο πολύ τον Σωκράτη, ώστε επιθυμούσαν να αποκαλούνται «Σωκρατικοί». Σύμφωνα με τον Α. Κοραή: «η διδασκαλία των είναι η διδασκαλία του Σωκράτους».¹⁷⁹ Ο Αριστοτέλης σχεδόν εξίσωσε τον ορθό λόγο με τη φρόνηση.¹⁸⁰ Ο Λόγος, η κυρίαρχη έννοια σε αυτά τα φιλοσοφικά ρεύματα, αποτελώντας μια εναλλακτική περιγραφή του θεού και του θείου στοιχείου στον άνθρωπο, μοιρασμένο στους θεούς και στους ανθρώπους το ίδιο και ως νόμος της Φύσης, δοξάστηκε κυρίως από το Ζήνωνα τον Κιτιέα, ο οποίος εξισώνει τον Λόγο με το θεό. Ο θεός είναι ο λόγος της Φύσης. Ο Κλεάνθης βαθιά επηρεασμένος από τον Ηράκλειτο και ο ίδιος με τη σειρά του υμνεί το Λόγο στον περίφημο ύμνο του στον Δία.¹⁸¹

Για τους Στωικούς, ο Λόγος αποτελεί ρυθμιστική αρχή της γλώσσας, της σκέψης και της πραγματικότητας. Σύμφωνα με τον Ζήνωνα ο λόγος είναι η

---

¹⁷⁴ Anton (1996), 141.

¹⁷⁵ βλ. DK 22 B 1, DK 22 B 2, DK 22 B 50, DK 22 B 72.

¹⁷⁶ «Τοῦ λόγου δ' ἕντος ζῆνοῦ». DK 22 B 2.

¹⁷⁷ DK 22 B 41.

¹⁷⁸ DK 22B 53.

¹⁷⁹ Κοραή (1990), 501.

¹⁸⁰ βλ. σχετικά Δραγώνα-Μονάχου (1971).

¹⁸¹ Long (1975-6), 133-156.

δημιουργική αρχή του κόσμου, «τὸ δὲ ποιοῦν τὸν ἐν αὐτῇ λόγον τὸν θεόν: τοῦτον γὰρ αἰδίδιον ὄντα διὰ πάσης αὐτῆς δημιουργεῖν ἕκαστα».¹⁸² Ο ορθός λόγος είναι το δίκαιο του σύμπαντος, ο νόμος της φύσης και ο κανονιστικός κώδικας συμπεριφοράς που ορίζει το σωστό και αποτρέπει αυτό που είναι κακό. Ο Max Pohlenz έχει ονομάσει τη φιλοσοφία του Ζήνωνα «Λογοφιλοσοφία» (Logosphilosophie).¹⁸³

Ο Αριστοτέλης χαρακτήρισε τον άνθρωπο εκτός από «φύσει πολιτικὸν ζῶον»,¹⁸⁴ ως ζώο το οποίο κατέχει λογική (λόγον ἔχον). Οι Στωικοί χαρακτήρισαν τον άνθρωπο ως λογικό ζώον διαχωρίζοντάς τον από τα «ἄλογα». Η λογικότητα έτσι αποτέλεσε ἐξέχον χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Ο λόγος αποτελεί προνόμιο της ανθρώπινης μόνο φύσης, αυτής μάλιστα που φθάνει στην ωριμότητά της. Ἄρα λοιπὸν λογικοὶ δεν είναι μόνο οι σοφοί, ἀλλὰ και οι φαῦλοι. Οι σοφοὶ φέρουν μέσα τους τον ορθὸ λόγο και οι φαῦλοι τον σπερματικό λόγο. Ο σπερματικός λόγος είναι μέσα στον άνθρωπο από την παιδική του ἀκόμα ηλικία.¹⁸⁵ Οι Στωικοὶ ως εχθροὶ της αυθαιρεσίας του ἀτόμου και συνεπεία της αρχῆς της ἐνότητος του Εἶναι ἀντιλαμβάνονται το Εἶναι του θεοῦ ως σπερματικό λόγο.¹⁸⁶ Ο λόγος ως «τεχνίτης τῆς ὀρμῆς»¹⁸⁷ καθιστᾶ την ὀρμή μια μορφή λόγου και ωθεῖ τον άνθρωπο προς «τὸ ἀκόλουθον ἐν (τῇ) ζωῇ».¹⁸⁸

Ο Επικτήτος ορίζει το λόγο ως μέσο δια του οποίου ο άνθρωπος πρέπει να διαμορφώσει το ἦθος του. Αποτελεῖ ἓνα σύστημα ἐρμηνείας των παραστάσεων, των ἐνοιῶν και των «προλήψεων».¹⁸⁹ Σύμφωνα με την κοσμική ἐννοια ο λόγος είναι η διαμορφωτική αρχή της ὕλης που διεισδύει σε αὐτήν ολοκληρωτικά, η γενεσιουργὸς αρχή του κόσμου, η ἀποτελεσματική αἰτία ὅλων των πραγμάτων, ἐφόσον οι Στωικοὶ ἰσχυρίζονταν ὅτι: «ὁ θεὸς πνεῦμα ἐστὶ διὰ πάντων διεληλυθὸς καὶ πάντ' ἐν ἑαυτῷ περιέχον»¹⁹⁰ το πνεῦμα δηλαδή θεός, φύση, μοίρα και πρόνοια «ὁ κοινὸς τῆς φύσεως λόγος εἰμαρμένη καὶ πρόνοια καὶ Ζεὺς ἐστίν».¹⁹¹ Παρά το γεγονός ὅτι η ψυχή είναι κοινή

¹⁸² SVF I 85 = Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 134.

¹⁸³ Dragona – Monachou (2012), 61.

¹⁸⁴ Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1253a 3.

¹⁸⁵ Μιχαηλίδης (1996), 207.

¹⁸⁶ Κωσταράς (1991), 258.

¹⁸⁷ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 86.

¹⁸⁸ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 107.

¹⁸⁹ Μαντζανάς (2012), 55.

¹⁹⁰ SVF II 1051.

¹⁹¹ SVF II 937.

για όλα τα έμβια όντα, τα λογικά όντα δρουν σύμφωνα με το λόγο, και όχι σύμφωνα με την ψυχή «ὄν πεφυκότος τοῦ λογικοῦ ζώου κινεῖσθαι οὕτως κατὰ τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ κατὰ τὸν λόγον». ¹⁹² Από αυτή την άποψη οι άνθρωποι είναι πολύ ανώτεροι από τα ζώα. Σύμφωνα με το Σέξτο τον Εμπειρικό ο άνθρωπος διαφέρει από τα άλογα ζώα χάρη στον λόγο (στα κοράκια και στους παπαγάλους δόθηκε η δυνατότητα να παράγουν ήχους). Ο άνθρωπος δεν διαφέρει από τα υπόλοιπα πλάσματα κατά την αντίληψη των απλών εντυπώσεων, καθώς και αυτά τις αντιλαμβάνονται. Διαφέρει, όμως, ως προς τις εντυπώσεις που δημιουργούνται από το συνδυασμό των εντυπώσεων αυτών. Αυτό κάνει τον άνθρωπο ικανό να καταλαβαίνει την έννοια του σημείου. Το σημείον ορίζει ότι αν συμβαίνει το τάδε, τότε συμβαίνει και το δείνα. Επομένως, η ύπαρξη του σημείου προκύπτει από τη φύση και την κατασκευή του ανθρώπου. ¹⁹³

Σύμφωνα με τους Στωικούς τα ζώα έχουν δημιουργηθεί προς όφελος του ανθρώπου, επειδή αυτά στερούνται λόγου. Το πιο σημαντικό είναι ότι, σύμφωνα με τους Στωικούς, ο άνθρωπος έχει πολλές ομοιότητες με τα άλλα ζώα, αλλά είναι το μοναδικό ον στο σύμπαν που έχει την αίσθηση του καλού και του κακού, και αυτό γιατί είναι λογικό ον. Ο λόγος είναι για τον άνθρωπο ο «τεχνίτης τῆς ὀρμῆς», ¹⁹⁴ που του δόθηκε από τη φύση για την τελειότερη προστασία του. Ο Διογένης ο Λαέρτιος αναφέρει: «Τὴν δὲ πρώτην ὀρμὴν φασὶ τὸ ζῷον ἴσχειν ἐπὶ τὸ τηρεῖν ἑαυτό, οἰκειούσης αὐτῷ τῆς φύσεως ἀπ' ἀρχῆς, καθά φησιν ὁ Χρῦσιππος ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ τελῶν, πρῶτον οἰκεῖον λέγων εἶναι παντὶ ζῷῳ τὴν αὐτοῦ σύστασιν καὶ τὴν ταύτης συνείδησιν: οὔτε γὰρ ἀλλοτριῶσαι εἰκὸς ἦν αὐτῷ <αὐτῷ> τὸ ζῷον, οὔτε ποιήσασαν αὐτό, μήτ' ἀλλοτριῶσαι μήτ' οἰκειῶσαι. ἀπολείπεται τοίνυν λέγειν συστησαμένην αὐτὸ οἰκειῶσαι πρὸς ἑαυτό: οὕτω γὰρ τὰ τε βλέποντα διωθεῖται καὶ τὰ οἰκεῖα προσίεται». ¹⁹⁵ Η ηδονή, όταν αυτή επέρχεται, αποτελεί υποπροϊόν που προκύπτει μόνο όταν η φύση από μόνη της έχει δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις, ακριβώς όπως τα ζώα ευθυμούν και τα φυτά ανθίζουν. Η Φύση δεν είναι διαφορετική σε σχέση με τα φυτά και τα ζώα κατά το μέτρο που κατευθύνει τα ζώα καθώς και τα φυτά που δεν έχουν παρόρμηση και αίσθηση. Όμως, δεδομένου ότι τα ζώα έχουν την πρόσθετη ικανότητα της παρόρμησης,

¹⁹² SVF III 462.

¹⁹³ Dragona – Monachou (2012), 62.

¹⁹⁴ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 86.

¹⁹⁵ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 85.

αναζητούν αυτό που είναι κατάλληλο γι' αυτά. Το φυσικό για αυτά είναι να δρουν σύμφωνα με την παρόρμησή τους. Και επειδή ο λόγος έχει παραχωρηθεί στα λογικά όντα (τοῖς λογικοῖς), το να ζουν σύμφωνα με το λόγο φαίνεται να είναι φυσικό για αυτά. Για τον λόγο αυτό ο Λόγος παρεμβαίνει ως «τεχνίτης τῆς ὀρμῆς».¹⁹⁶

Όπως παραδίδεται από τον Κικέρωνα στην πραγματεία του «*De finibus bonorum et malorum*», και οι δύο, τα ζώα και οι άνθρωποι, έχουν πολλά πράγματα από κοινού, τα οποία είναι ζωτικής σημασίας για την προστασία τους. Οι άνθρωποι όμως έχουν το πρόσθετο προνόμιο να είναι προικισμένοι με λογική, ένα καθοριστικό γνώρισμά τους για τον προσανατολισμό τους προς την ηθική. Η προστασία των ζώων είναι εξασφαλισμένη από το ένστικτο της αυτοσυντήρησής τους και την αυτογνωσία μέσα από τα οποία, ακολουθώντας τη φύση, δεν επιδιώκουν την ευχαρίστηση, όπως ισχυρίστηκαν οι Επικούρειοι: «*Ἐπίκουρος μὲν τὴν τοῦ χειρίστου μορίου τῆς ψυχῆς οἰκείωσιν ἐθεάσατο μόνην, ὁ δὲ Χρῦσιππος τὴν τοῦ βελτίστου, φάμενος ἡμᾶς οἰκιοῦσθαι πρὸς μόνον τό καλόν, ὅπερ εἶναι δηλονότι καὶ ἀγαθόν*»¹⁹⁷, αλλά επιδιώκουν αυτό που είναι κατάλληλο για το δικό του τους βίο. Ο άνθρωπος, όμως, που είναι προικισμένος με λογική, ακολουθώντας τη δική του φύση προσαρμόζεται στην προσταγή του να ζει σύμφωνα με το λόγο, δηλαδή να ζει σύμφωνα με την αρετή. Έτσι ζει τίμια και δίκαια που σημαίνει ότι ζει ηθικά. Ο λόγος σηματοδοτεί τη διάκριση των ανθρώπων από τα άλλα ζώα. Ο λόγος ωθεί τους ανθρώπους να προσπαθούν για την εντιμότητα, τη δικαιοσύνη και την τελειότητα, είναι το μοναδικό ανθρώπινο προνόμιο που καθιστά όλα τα άλλα φυσικά είδη υποταγμένα στους ανθρώπους, αποκλείοντας έτσι τα ζώα από την ηθική κοινότητα.¹⁹⁸

---

¹⁹⁶ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 86.

¹⁹⁷ SVF III 229a.

¹⁹⁸ Dragona – Monachou (2012), 63.

8. Ο άνθρωπος

Οι πρώτοι άνθρωποι σύμφωνα με τους φιλοσόφους της Στοάς: «μή ἐκ συνουσίας γεγονέναι, ἀλλ' ἀπό γῆς, σπερματικῶν λόγων συστάντων ἐν τῇ γῆ». ¹⁹⁹ Δημιουργήθηκαν με τη βοήθεια της φωτιάς. ²⁰⁰ Υπάρχουν δύο γένη ανθρώπων για τους Στωικούς: «τό μὲν τῶν σπουδαίων, τό δέ τῶν φαύλων» ²⁰¹ όμως οι περισσότεροι άνθρωποι είναι κακοί. ²⁰² Οι Στωικοί λένε ότι: «ὅταν γεννηθῆ ὁ ἄνθρωπος, ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὡσπερ χάρτην εὐεργὸν εἰς ἀπογραφὴν», ²⁰³ δηλαδή κατά τη γέννηση η ψυχή είναι ένα ἀγραφο χαρτί, είναι *tabula rasa* ²⁰⁴ που προορίζεται να αποτυπώνει εντυπώσεις. Τα ἔλλογα ὄντα, δηλαδή οι άνθρωποι ἔχουν γεννηθεῖ ἀκολουθώντας τις επιταγές του λόγου και «ὑπό τούτου κυβερνᾶσθαι». ²⁰⁵ Ο ενδιαθέτος λόγος είναι το αποκλειστικό προνόμιο του ἀνθρώπου για τους φιλοσόφους της Στοάς, οι οποίοι υποστηρίζουν ὅτι ὑπάρχει κατά φύσιν σε ὅλα τα λογικά ὄντα. Ἐτσι ο ἄνθρωπος ἀκολουθεῖ ἐκ φύσεως το λόγο. Ο ἄνθρωπος κατά τους Στωικούς διαφέρει ἀπὸ τα ζῶα: «οὐ τῶ προφορικῶ λόγῳ (...) ἀλλὰ τῶ ἐνδιαθέτῳ». ²⁰⁶ Ὅπως υποστηρίζει και ο R. Sorabji σύμφωνα με τους Στωικούς: «τα ζῶα δεν μετέχουν λόγου». ²⁰⁷

Οι ἄνθρωποι διακρίνονται για την ἠθική διάσταση γιατί ἐνυπάρχει σε αὐτοὺς ο λόγος. Διαφοροποιούνται ἔτσι ἀπὸ ὅλα τα υπόλοιπα ὄντα, ἀπὸ την ἀνόργανη και οργανική ὕλη. Τα ἄλογα ὄντα δημιουργήθηκαν για χάρη των ἀνθρώπων. Ο F.H. Sandbach ἔχει πει ὅτι η ἀπόλυτη διάκριση ἀνάμεσα στον ἄνθρωπο και ἄλλα ζῶα δεν μπορεί να γίνει ἀποδεκτὴ σήμερα, ἀλλὰ για τους Στωικούς αὐτή η ἀνθρώπινη ἰδιαιτερότητα είναι σημαντική, διότι ἔτσι ο ἄνθρωπος μπορεί να θεωρηθεῖ υπεύθυνος για τις πράξεις του. ²⁰⁸ Ο ἄνθρωπος δηλαδή ἔχει συνείδηση των πράξεών του, είναι σε θέση

---

¹⁹⁹ SVF II 739.

²⁰⁰ SVF I 124.

²⁰¹ SVF I 216.

²⁰² SVF III 658.

²⁰³ SVF II 83.

²⁰⁴ Κατὰ τον Τζων Λοκ *tabula rasa* είναι η ἀγραφή πλάκα, η ψυχή, η οποία κατὰ τη διάρκεια της ζωῆς μας γεμίζει με ιδέες (παραστάσεις του κόσμου) τις οποίες σχηματίσαμε μέσω της ἐμπειρίας μας (αισθήσεις και λογισμὸς).

²⁰⁵ SVF III 95.

²⁰⁶ SVF II 135.

²⁰⁷ Dragona – Monachou (2012), 62.

²⁰⁸ Dragona – Monachou (2012), 87.

να αναλαμβάνει κοινωνική δράση, έχει αυτοσεβασμό, και νοημοσύνη. Αυτές οι αρετές διακρίνουν τον άνθρωπο από τα ζώα.

Ο Διογένης ο Λαέρτιος εξηγεί ότι ο σκοπός του ανθρώπου που ζει σε συμφωνία με τη φύση είναι κατά το Ζήνωνα το: *«τὸ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν, ὅπερ ἐστὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν»*.²⁰⁹ Η φύση, με τη χορήγηση του λόγου στον άνθρωπο, τον κάνει να κατανοήσει τη φύση του ως μέρος της φύσης του όλου, η οποία περιλαμβάνει τόσο την ατομική όσο και την καθολική φύση και τον αποτρέπει από τις δραστηριότητες που απαγορεύονται από το καθολικό δίκαιο, *«το οποίο είναι ο ορθός λόγος που διαπερνά τα πάντα και είναι πανομοιότυπα με τον Δία»*.²¹⁰ Ο Επίκτητος σχετικά με το νόμο της ζωής (βιωτικόν νόμον) αναφέρει ότι: *«σε κάθε θέμα και περίπτωση, θέλουμε να τηρούμε τη συμφωνία με τη φύση, είναι φανερό ότι, σε καθετί, πρέπει να σκοπεύουμε, ώστε ούτε να αποφεύγουμε το σύμφωνο με τη φύση ούτε να αποδεχόμαστε ό,τι είναι σε αντίφαση μ' αυτήν»*.²¹¹ Με τον ορθό λόγο ο άνθρωπος κατακτά την αρετή, δηλαδή το αγαθό. Η επίτευξη της αρετής είναι σημαντική διότι με την ενάρετη ζωή ο άνθρωπος οδηγείται στην ευδαιμονία. Η αρετή είναι αγαθό και η ευδαιμονία εξαρτάται από αυτήν. Η τέλεια ευδαιμονία, σύμφωνα με τη στωική φιλοσοφία, επιτυγχάνεται με τη γνώση του φυσικού κόσμου, και του εαυτού μας. Ο άνθρωπος που πράττει σύμφωνα με τη φύση, ζει σύμφωνα με την αρετή, σε αρμονία με τη φύση και τον εαυτό του με αποτέλεσμα να πετυχαίνει το σκοπό του, την ευτυχία. Οι Στωικοί δίνουν μεγάλη σημασία στην αρετή. Η αρετή είναι μία και ικανή να μας οδηγήσει στην ευτυχία.²¹²

Οι Στωικοί τάχθηκαν υπέρ της ισότητας των φύλων και της αληθινής ελευθερίας. Στο Στωικισμό οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι και η δουλεία δεν έχει καμία θέση. Συγκεκριμένα για τα δύο φύλα υποστηρίζουν ότι: *«ὁμολογῆται δ' ἡμῖν τὴν αὐτὴν φύσιν κατὰ γένος ἕκαστον τὴν αὐτὴν καὶ ἴσχει ἀρετὴν· οὐκ ἄλλην τοίνυν πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα φύσιν ἔχειν ἢ γυνή, ἄλλην δέ ὁ ἀνὴρ φαίνεται ἀλλὰ τὴν αὐτὴν· ὥστε καὶ τὴν ἀρετὴν...φιλοσοφητέον οὖν καὶ ταῖς γυναιξίν, ἐμπερὼς τοῖς ἀνδράσιν»*.²¹³ Την ελευθερία

²⁰⁹ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 87.

²¹⁰ Dragona – Monachou (2012), 63.

²¹¹ Επίκτητος, Διατριβαί I 26, 2.

²¹² Κάλφας & Ζωγραφίδης (2006), 204-205.

²¹³ SVF III 254.

τη θεωρούν τελικό αγαθό και καταδικάζουν τη συμβατική δουλεία ως αντίθετη με τη φύση.²¹⁴

9. Τα ζώα στην Αρχαία Στοά

Ο Χρύσιππος υποστηρίζει ότι η πρώτη επιθυμία του ζώου τείνει στη συντήρηση του εαυτού του, σύμφωνα με την έμφυτη και πηγαία προσδιορισμένη φύση του.²¹⁵ Αρχικά λοιπόν υπάρχει η συμφωνία του ζώου με τον εαυτό του και η συνείδηση αυτής της συμφωνίας, το αυτοσυναίσθημά του να μην αποξενώνεται από τον εαυτό του. Με τον τρόπο αυτό απομακρύνει κάθετί το επιζήμιο και αποδέχεται αυτό που είναι του ωφέλιμο. Η ευχαρίστηση δεν είναι ο πρωταρχικός παράγων αλλά αυτός προστίθεται μόνο όταν η φύση ενός ζώου, η οποία ψάχνει μόνη της τον εαυτό της, υποδέχεται αυτό που συμβαδίζει με τη συμφωνία του ζώου αυτού με τον εαυτό του. Η *συγκατάθεσις* είναι αυτή η επιστροφή, η συνείδηση αυτής της ενότητας. Ο προορισμός του ανθρώπου είναι να διατηρήσει τον εαυτό του, αλλά συνειδητά και σύμφωνα με το λόγο. Στα φυτά η φύση λειτουργεί χωρίς ορμή και επιθυμία και η δράση αυτή δεν είναι διαφορετική στα ζώα. Στα φυτά υπάρχει ο λόγος ως σπέρμα, ο σπερματικός λόγος. Στα φυτά όμως ο σπερματικός λόγος δεν υπάρχει ως σκοπός, δεν είναι το αντικείμενό τους, δεν γνωρίζουν γι' αυτόν. Στα ζώα προστίθεται η ορμή και τείνει στη διατήρηση του εαυτού της.²¹⁶

Το ζώο γενικώς ορίζεται ως «οὐσία ἔμψυχος αἰσθητική»²¹⁷ και αποτελείται από «συμφυές πνεύμα».²¹⁸ Σε αντίθεση με τα φυτά που κατέχουν φύση και μόνο, «φύσιν μὲν ὀνομάζειν ἢ τὰ φυτὰ διοικείται»,²¹⁹ τα ζώα διαθέτουν ψυχή, και εγγενές ψυχικό πνεύμα «τὰ ζῷα τὴν οὐσίαν ἀμφοτέρων μὲν τίθενται τὸ σύμφυτον πνεῦμα». Βεβαίως υπάρχουν διαφορές μεταξύ τους: «τὰ μὲν χερσαῖα καὶ τὰ πτηνὰ τὸν αὐτὸν ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἀναπνέοντα ἀέρα τρέφεται, συγγενῆ τῷ ἀέρι τὴν ψυχὴν κεκτημένα».²²⁰ Τα ζώα και

²¹⁴ Δραγώνα - Μονάχου (1986), 53.

²¹⁵ βλ. Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 85-86.

²¹⁶ Hegel (2002), 46-47.

²¹⁷ SVF II 633.

²¹⁸ SVF II 792.

²¹⁹ SVF II 715.

²²⁰ SVF II 721.

τα πουλιά, σε αντίθεση με τα ψάρια, αναπνέουν τον ίδιο αέρα με μας και οι ψυχές τους είναι παρόμοιες και ανάλογες με τις δικές μας. Τα μη λογικά ζώα έχουν δημιουργηθεί για να εξασκούνται τα λογικά, και χάριν ομορφιάς. Τα ζώα είναι “οικειωμένα” με τον εαυτό τους και τους απογόνους τους, έχουν ερεθίσματα και ορμές, αλλά δεν έχουν λογική η οποία ανήκει μόνο στον άνθρωπο.²²¹ Ενεργούν σύμφωνα με τη μοίρα, έχοντας μέσα τους την αιτία της κίνησής τους, και κατά την παρόρμηση τους, αλλά δεν ενεργούν, με τον τρόπο που ενεργούν οι άνθρωποι. Για τον Αριστοτέλη: «*δήλον δέ τήν τὰ θηρία αἴσθησιν μὲν ἔχειν πράξεως δὲ μὴ κοινωνεῖν*».²²² Τα ζώα είναι ανώτερα από τα φυτά επειδή σχηματίζουν εντυπώσεις και έχουν ερεθίσματα που οδηγούν στην ορθή λειτουργία.²²³ Τα καθήκοντα των μη λογικών ζώων είναι διαφορετικά από εκείνα που διέπονται από λογική, επειδή η επιθυμία τους δεν είναι μια λογική ορμή, αλλά ένα είδος επιθυμίας, δεδομένου ότι απαιτείται λογική ορμή και σύμφωνη γνώμη, μια δραστηριότητα που ανήκει στα λογικά ζώα που έχουν εντυπώσεις.²²⁴ Το καθήκον ορίζεται ως: «*τὸ ἀκόλουθον ἐν ζωῇ, ὃ πραχθὲν εὐλογον ἀπολογία ἔχει παρὰ τὸ καθήκον δὲ τὸ ἐναντίως. Τοῦτο διατείνει καὶ εἰ τὰ ἄλογα τῶν ζώων, ἐνεργεῖ γὰρ τι κάκεῖνα ἀκολούθως τῇ ἑαυτῶν φύσει ἐπὶ <δὲ> τῶν λογικῶν ζώων οὕτω ἀποδίδεται τὸ ἀκόλουθον ἐν βίῳ*».²²⁵ Τα ἄλογα ζώα ενεργούν σύμφωνα με τη φύση τους. Τα καθήκοντα γεννιούνται με την πρώτη οικείωση που εμπνέει η φύση στο ζώο με τον εαυτό του και πρώτον καθήκον του δημιουργήματος είναι η συντήρησή του στη φυσική του κατάσταση.²²⁶ Η φύση δεν έχει δώσει στα ζώα τίποτε ἄλλο από την αίσθησή τους, δεν τους χορήγησε δηλαδή το λόγο ώστε να διακρίνουν τις εντυπώσεις, να εγκρίνουν ή να διαψεύδουν, να απορρίπτουν και να αποδέχονται κάποιες ἄλλες και να καθοδηγούνται αναλόγα με το τι είναι καλό και τι κακό.²²⁷ Ωστόσο, αν και τα ζώα δεν διαθέτουν σοφία και λόγο, αλλά ούτε και μυαλό, παρά μόνο αδύναμο, έχουν μια φυσική κατασκευή που δημιουργήθηκε από το λόγο για τη σωτηρία τους, ενώ το καθήκον, από

---

²²¹ Το θέμα αυτό έχει συζητηθεί εκτενώς από τον Richard Sorabji στο βιβλίο του *Animal Minds and Human Morals: The Origins of the Western Debate*. Dragona – Monachou (2012), 64.

²²² Αριστοτέλης, ΗΝ., 1139a 20.

²²³ «*τό γάρ ζῶο τοῦ μὴ ζῶου δυσὶ προὔχει, φαντασίᾳ καὶ ὀρμῇ*». SVF II 844.

²²⁴ Dragona – Monachou (2012), 64.

²²⁵ SVF III 494 = Στοβαίος, Εκλογαί II 85,73.

²²⁶ Δραγώνα – Μονάχου (1986), 67.

²²⁷ «*τό καλόν καί τό αἰσχρόν*». SVF II 988.

το «κατά τινάς ἤκειν»²²⁸ ορίζεται συνήθως σε σχέση με τον άνθρωπο, έχει μια λογική αιτιολόγηση, και στις περισσότερες εκδοχές της συνδέεται με το *λόγο* - αν όχι με τον ορθό λόγο. Τα ζώα λέγεται ότι έχουν μια δύναμη της ψυχής με τη βοήθεια της οποίας διακρίνουν την τροφή και τις παγίδες. Όμως αυτό δεν ανήκει στη λογική, αλλά στη φύση του ζώου. Η ψυχή του χάνεται μαζί με το σώμα τους: «*ἀλόγων ζῶων ψυχὰς συναπόλλυσθαι τοῖς σώμασι*».²²⁹

Αυτά τα μέρη της διδασκαλίας των φιλοσόφων της αρχαίας Στοάς μαρτυρούν την παραδοχή ότι τα ζώα στερούνται λογικότητας και συλλογιστικής ικανότητας με τη στενή έννοια του όρου, και αυτό σηματοδοτεί τη διαφορά τους από τα ανθρώπινα όντα που αντιπροσωπεύουν την ηθική κοινότητα. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη δεοντολογία, η οποία είναι πλήρως σύμφωνη με την στωική ηθική που έδωσε ο Κικέρων στο τρίτο βιβλίο του *De finibus bonorum et malorum* συμπίπτοντας στις βασικές αρχές με τον Διογένη τον Λαέρτιο όσον αφορά την στωική ηθική. Ο Φίλων ισχυρίζεται ότι τα άλογα ζώα επειδή στερούνται μυαλού και λογικής δεν αντιλαμβάνονται την αρετή και την κακία όπως οι άνθρωποι.²³⁰ Άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι, σύμφωνα με τους Στωικούς, τα ζώα δεν έχουν συναισθήματα και συμπεριφέρονται σύμφωνα με τη φύση τους. Αναφέρουν επίσης ότι δεν υπάρχει σε αυτά γνήσια κοινωνικότητα λέγοντας ότι: «*οὐδέ γάρ τό κοινωνικόν περιγέγραπται ὡσπερ ἀπό τῶν ἀλόγων ζῶων*».²³¹ Ωστόσο, ορισμένοι επικριτές του στωικού δογματικού ορθολογισμού, όπως ο Πλούταρχος και ο Σέξτος ο Εμπειρικός, ισχυρίζονται ότι οι Στωικοί, παρά τη θέλησή τους, μερικές φορές φαίνεται να ταλαντεύονται στον ισχυρισμό τους ότι η λογική είναι αποκλειστικά ανθρώπινη ιδιότητα, και αποδίδουν κάποιο είδος συλλογιστικής και στα ζώα.²³²

Ο Σέξτος ο Εμπειρικός στο έργο του *Πυρρώνειοι Υποτυπώσεις*, παρουσιάζει επιχειρήματα υπέρ της σχετικότητας της γνώσης, που εναντιώνεται στο στωικό δόγμα του *σημείου*, κάνοντας αναφορά στο Χρύσιππο και αποδίδοντας σε αυτόν μια προφανή αντίφαση σχετικά με την ικανότητα των ζώων για λογικό συλλογισμό. Ο Φίλων, σε ένα από τα πολλά αποσπάσματα του σε σχέση με τα ζώα σχετικά με το συγκεκριμένο

²²⁸ SVF I 230 = Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 108.

²²⁹ SVF II 809.

²³⁰ Dragona – Monachou (2012), 65.

²³¹ SVF III 346.

²³² Dragona – Monachou (2012), 65.

παράδειγμα εξηγεί ότι η στάση του σκύλου υπενθυμίζει τον πέμπτο τρόπο της διαλεκτικής, αλλά ο ίδιος υποστηρίζει ότι είμαστε εμείς, οι άνθρωποι, οι οποίοι ερμηνεύουμε την ενστικτώδη κίνηση του σκύλου ως ένδειξη συλλογιστικής. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το να αναβαθμίσουμε τα ζώα στο επίπεδο των ανθρώπων και το να κατοχυρωθεί σε αυτά ισότητα, αποτελεί τη μεγαλύτερη αδικία. Ο Φίλων καθιστά σαφές ότι τα ζώα δεν διαθέτουν οποιαδήποτε λογική τάση. Στρέφεται προς τον στωικό ανθρωποκεντρισμό, προς την ιδέα της *scala naturae*, δηλαδή στη στάση του ανθρώπου ως παρατηρητή του κόσμου, καθώς και την ορθόδοξη άποψη των Στωικών για τα ζώα γενικά, που προέρχεται από τον Χρύσιππο και τον Ποσειδώνιο. Ο ίδιος φαίνεται να αποδίδει το *modus vivendi* των ζώων στη θεία πρόνοια που διαχειρίζεται το σύνολο της Φύσης, δεδομένου ότι τα ζώα στερούνται λόγου.²³³

10. Τα ζώα στη Μέση Στοά

Οι πληροφορίες σχετικά με τις απόψεις του Ποσειδωνίου για τα ζώα είναι λίγες και προέρχονται από την πραγματεία του Γαληνού *De Hippocratis et Platonis placitis* η οποία σηματοδοτεί μια διαφοροποίηση μεταξύ του Ποσειδωνίου και του Χρύσιππου, δεδομένου ότι ο τελευταίος πίστευε πως η ψυχή είναι ενιαία, και δεν συμεριζόταν την άποψη του Ποσειδωνίου και του Γαληνού για την πλατωνική τριμερή διαίρεση της ψυχής. Ο Ποσειδώνιος συμφώνησε με την άποψη του Χρύσιππου ότι τα ζώα στερούνται λόγου. Ωστόσο, ο Χρύσιππος αρνήθηκε στα ζώα, όχι μόνο το λόγο, αλλά και την όρεξη και τα συναισθήματα. Ο Ποσειδώνιος έκανε μια διάκριση μεταξύ των δυσκίνητων ζώων που διέπονται μόνο από την όρεξη, και των άλλων που διέπονται και από τον θυμό: «ὅσα μὲν οὖν τῶν ζῴων δυσκίνητά τέ ἐστί καί προσπεφυκότα δίκην φυτῶν πέτραις ἢ τισιν ἐτέροις τοιούτοις, ἐπιθυμία μόνῃ διοικεῖσθαι λέγει [αὐτά], τὰ δὲ ἄλλα τὰ ἄλογα σύμπαντα ταῖς δυνάμεσιν ἀμφοτέραις χρῆσθαι, τῇ τε ἐπιθυμητικῇ καί τῇ θυμοειδεῖ».²³⁴ Αντιμετωπίζει τα ζώα όπως και ο Χρύσιππος και συμφωνεί μαζί του ότι

²³³ Dragona – Monachou (2012), 67-68.

²³⁴ Edelstein & Kidd, I (1989), F33.

δεν υπάρχουν δεσμοί δικαιοσύνης, μεταξύ αυτών και των ανθρώπων.²³⁵ Ο ίδιος υιοθέτησε μια διαφορετική άποψη από εκείνες των άλλων Στωικών καθώς δεν συνδέει τα συναισθήματα με τη λογική δύναμη, όπως συμβαίνει με τα ζώα και τα παιδιά. Πιστεύει ότι ο *λόγος* δεν αναπτύσσεται εντελώς στα παιδιά πριν την ηλικία των δεκατεσσάρων ετών και ότι μπορεί να μην έχει εμφανιστεί καθόλου μέχρι την ηλικία των επτά ετών.²³⁶ Μίλησε επίσης για τις διαφορές μεταξύ των ζώων που οφείλονται στις διαφορετικές ζώνες του σύμπαντος: «*πρός δέ τά νότια καί τά βόρεια ό άνθρωπος, ό μέν μέσος εύκρατος ών καί φυτοῖς καί ζῴοις*».²³⁷ Ο Ποσειδώνιος συμμερίζεται πλήρως τον στωικό ανθρωποκεντρισμό, όπως μπορεί να συναχθεί από την άποψη ότι δεν θα πρέπει να οδηγείται ο άνθρωπος από το αλόγιστο μέρος της ψυχής.²³⁸

11. Τα ζώα στη Νεότερη Στοά

11.1 Σενέκας

Ο Σενέκας συγκρίνει τους ανθρώπους με τα ζώα, χωρίς να υποτιμά ορισμένες ιδιότητες των ζώων, υποστηρίζοντας ότι οι άνθρωποι έχουν πιο νωθρές αισθήσεις και αντιδράσεις από ό,τι τα ζώα. Υποστηρίζει ότι τα ζώα απολαμβάνουν περισσότερο από τους ανθρώπους ό,τι θεωρείται γενικώς καλό, όπως το φαγητό, η αναπαραγωγική διαδικασία, η δύναμη, αλλά δεν έχουν κακία, ντροπή ή λύπη, και δεν έχουν την ευαισθησία, που είναι αισθητή στον άνθρωπο, για τους οικείους τους.²³⁹ Παρατηρεί ωστόσο ότι, αν και ο άνθρωπος, εκ φύσεως το ευγενέστερο ον δε ντρέπεται να χαίρεται με το αίμα των άλλων, να διεξάγει πόλεμο, και να αναθέτει την διεξαγωγή του πολέμου στους γιους του, τα ανόητα ζώα και τα άγρια θηρία διατηρούν ειρήνη το ένα με το άλλο.²⁴⁰ Αισθάνονται μεγάλη αγάπη για τους απογόνους τους, αλλά αυτό το συναίσθημα

---

²³⁵ Dragona – Monachou (2012), 68.

²³⁶ Kidd, (1999), 571.

²³⁷ Edelstein & Kidd, I (1989), F49.

²³⁸ Dragona – Monachou (2012), 68.

²³⁹ Sen. Ep. 77, 15.

²⁴⁰ Sen. Ep. 95, 31.

εξαφανίζεται εντελώς όταν ο απόγονος πεθάνει,²⁴¹ ενώ οι άνθρωποι συνεχίζουν να τους θυμούνται, δεδομένου ότι τα ζώα δεν στερούνται μόνο λόγου, αλλά και συναισθημάτων.²⁴² Μερικοί άνθρωποι έχουν ψυχές χειρότερες από εκείνες των θηρίων, καθώς αυτοί νιώθουν υπάρχει απόλαυση στο να καταστρέφουν τους συνανθρώπους τους, ενώ τα ζώα μπορούν να βλάψουν τον άνθρωπο στην πρώτη συνάντηση, αλλά δεν επιδιώκουν περαιτέρω βλάβες. Ωθούμενα από ανάγκη και μόνο, δεδομένου ότι η πείνα ή ο φόβος είναι οι δύο λόγοι που τα αναγκάζουν να μάχονται, τα ζώα αντιδρούν εχθρικά ενστικτωδώς από ανάγκη, ενώ ο άνθρωπος απολαμβάνει να καταστρέφει τον άνθρωπο.²⁴³

Όπως αναφέρει η Μ. Δραγώνα-Μονάχου: «Ο Σενέκας κάνει εκτενή σύγκριση ανάμεσα στους ανθρώπους και τα ζώα στη μακρά ηθική πραγματεία του *De ira*».²⁴⁴ Περιγράφει τη βία, τη μνησικακία, τον παραλογισμό, την παραφροσύνη, την απανθρωπιά του θυμού και τις φοβερές αντιδράσεις ενός θυμωμένου προσώπου και παρατηρεί ότι, παρά την αγριότητα και το μένος τους, τα άγρια θηρία και τα ζώα δεν υπόκεινται σε θυμό. Αυτό συμβαίνει επειδή, ενώ η οργή είναι ο εχθρός της λογικής, αυτή γεννιέται μόνο όπου κατοικεί ο λόγος.²⁴⁵ Τα άγρια θηρία έχουν παρορμήσεις, τρέλα, επιθετικότητα,²⁴⁶ αλλά δεν έχουν οργή. Ο άνθρωπος αποδεικνύεται χειρότερος και αγάριστος. Τα άγρια θηρία είναι ήπια το ένα προς το άλλο δηλαδή δεν είναι βίαια προς το δικό τους είδος.²⁴⁷ Αντίθετα οι άνθρωποι είναι βίαιοι μεταξύ τους. Μιλώντας για την ελευθερία που απολαμβάνουν τα άγρια θηρία όπως τα λιοντάρια και οι λύκοι, λόγω της άγριας και ακυβέρνητης φύσης τους,²⁴⁸ ο Σενέκας δεν συμφωνεί ότι τα «καλύτερα ζώα» (*optima animalia*) είναι πιο επιρρεπή στην οργή,²⁴⁹ όπως κάνει ο άνθρωπος, αν και μόνο ο ίδιος κατανοεί και μιμείται το θεό.²⁵⁰

Ο Σενέκας διακρίνει τη βασική πνευματική και ηθική διαφορά ανάμεσα στους ανθρώπους και τα ζώα, για να τεκμηριώσει τον μη - ηθικό χαρακτήρα των ζώων. Τα

---

²⁴¹ Sen. Ep. 99, 24.

²⁴² Dragona – Monachou (2012), 69.

²⁴³ Sen. Ep. 103, 2.

²⁴⁴ Dragona – Monachou (2012), 69.

²⁴⁵ Sen. Ira. I 3, 4.

²⁴⁶ Sen. Ira. I 3, 4.

²⁴⁷ Sen. Ira. II 8, 3.

²⁴⁸ Sen. Ira. II 15, 4.

²⁴⁹ Sen. Ira. II 16, 2.

²⁵⁰ Sen. Ira. II 16, 2.

άλογα ζώα υστερούν, καθώς δεν έχουν τα συναισθήματα που έχει ο άνθρωπος. Ορισμένα ερεθίσματα όμως είναι παρόμοια με αυτά τα συναισθήματα. Αν και τα ζώα είναι ίσως σε θέση να νιώθουν την αγάπη και το μίσος, αλλά και τη φιλία και την εχθρότητα, τη διχόνοια και την αρμονία,²⁵¹ παρόλο που κάποια ίχνη από αυτά τα συναισθήματα μπορούν να τα νιώσουν, ωστόσο οι έννοιες του καλού και του κακού²⁵² είναι ανθρώπινες. Η σκέψη, η προνοητικότητα, η επιμέλεια, και η σύνεση²⁵³ δεν έχουν χορηγηθεί σε κανένα άλλο πλάσμα παρά μόνο στον άνθρωπο, και όχι μόνο οι αρετές του, αλλά και τα λάθη του λείπουν στα ζώα. Όπως η εξωτερική μορφή τους είναι εντελώς διαφορετική από εκείνη του ανθρώπου, έτσι και η εσωτερική φύση τους είναι διαφορετική.²⁵⁴ Στα ζώα το ηγεμονικό δε διαθέτει λεπτότητα και ακρίβεια. Ως εκ τούτου, ενώ σχηματίζουν εντυπώσεις και αντιλήψεις αυτές είναι θολές και ασαφείς.²⁵⁵ Παρά τις κάποιες ομοιότητες ανάμεσα στους ανθρώπους και τα ζώα, ακόμα και παρά την κατωτερότητα των ανθρώπων σε ορισμένα σημεία σε σύγκριση με τα ζώα, οι άνθρωποι διαφέρουν ριζικά από αυτά, καθώς ο άνθρωπος είναι το μοναδικό ζώο που έχει τις έννοιες του καλού και του κακού. Με αυτόν τον τρόπο ο Σενέκας αναπτύσσει την πεποίθηση ότι ο λόγος είναι το κύριο χαρακτηριστικό των ανθρώπων και το ιδιαίτερο προνόμιό τους.²⁵⁶

Για το Σενέκα ο λόγος είναι η αιτία που ο άνθρωπος διακρίνεται από όλα τα υπόλοιπα όντα και υπερβαίνεται μόνο από τους θεούς.²⁵⁷ Ο τέλειος λόγος (ratio perfecta) είναι το εξέχον χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Ο άνθρωπος είναι δυνατός, το ίδιο και το λιοντάρι, είναι όμορφος, το ίδιο και τα παγόνια, ο άνθρωπος είναι γρήγορος, το ίδιο και το άλογο.²⁵⁸ Ο άνθρωπος έχει σώμα, το ίδιο και τα δέντρα, έχει τη δύναμη να ενεργεί και να δρα κατά βούληση.²⁵⁹ Υπάρχουν πολλές ομοιότητες του ανθρώπου με

---

²⁵¹ Sen. Ira. I 3, 6.

²⁵² Sen. Ira. I 3, 6.

²⁵³ Sen. Ira. I 3, 7.

²⁵⁴ Sen. Ira. I 3, 7.

²⁵⁵ Sen. Ira. I 3, 7.

²⁵⁶ Dragona – Monachou (2012), 70.

²⁵⁷ Sen. Ep. 76, 9.

²⁵⁸ Sen. Ep. 76, 9.

²⁵⁹ Sen. Ep. 76, 9.

τα ζώα, όμως η ουσιαστική διαφορά τους είναι ο *λόγος* και όταν αυτός είναι ορθός τότε η ευτυχία του ανθρώπου ολοκληρώνεται.²⁶⁰

Ο Σενέκας καθιστά σαφή τη διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων όσον αφορά τη δράση. Αναφέρει ότι κάθε ον που είναι εν ζωή, έχει λόγο, ο οποίος είναι ανενεργός, εάν δεν αναδυθεί από κάποια εξωτερική εντύπωση.²⁶¹ Ο Σενέκας πιστεύει ότι είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε τι είναι καταλληλότερο για τον άνθρωπο, ποια είναι η φύση του και τι πρέπει να κάνει ή να αποφεύγει. Στην προσπάθεια να απαντήσει σε ερωτήσεις σχετικά με την ανθρώπινη φύση και τη φύση των ζώων, διερωτάται αν όλα τα ζώα είχαν την παραμικρή αίσθηση για τη δημιουργία και τη δομή τους. Η ευκινησία τους δείχνει ότι κάνουν σαν να έχουν εκπαιδευτεί για το σκοπό αυτό, και είναι ευέλικτα σε ότι αφορά στη χρήση του σώματός τους.²⁶²

Υποστηρίζει δε ότι είναι δύσκολο τα ζώα να κατανοήσουν τη λειτουργία του *ήγεμονικού* τους. Όλα τα ζώα όμως έχουν συνείδηση της φυσικής τους δημιουργίας και έχουν δημιουργηθεί κατέχοντας ήδη αυτή τη γνώση. Είναι σημαντική η αναφορά του Σενέκα στο πλαίσιο της ενασχόλησής του με τα παιδιά και τα ζώα, δεδομένου ότι τα παιδιά δεν διακατέχονται από το λόγο από τη στιγμή της γέννησής τους, ωστόσο έχουν συνείδηση του *ήγεμονικού* τους.²⁶³ Όλα τα φυσικά όντα έχουν συνείδηση της δικής τους δομής, και η προσαρμογή τους είναι εύκολη. Τα ζώα ξέρουν δηλαδή ό,τι είναι επιβλαβές και προσπαθούν να το αποφύγουν, έχουν ακόμη και το φόβο του θανάτου.²⁶⁴ Έχουν την αντίληψη και αποφεύγουν ό,τι είναι καταστροφικό γι' αυτά, λόγω του ενστίκτου για αυτοσυντήρηση και όχι μέσω της εμπειρίας τους. Αυτό μπορεί να αποδειχθεί από την ικανότητα ορισμένων ζώων να επιτυγχάνουν τη διατήρηση και τη δική τους προστασία. Η φύση έχει προσφέρει στα ζώα το “καθήκον” της φροντίδας του εαυτού τους και την ικανότητα να το πράττουν από τη γέννησή τους. Αυτό το ένστικτο της αυτοσυντήρησης λειτουργεί μέσω της *οίκειωσης* και της αγάπης για τον εαυτό τους.²⁶⁵

---

²⁶⁰ Sen. Ep. 76, 9.

²⁶¹ Sen. Ep. 113, 18.

²⁶² Sen. Ep. 121, 5.

²⁶³ Dragona – Monachou (2012), 72.

²⁶⁴ Dragona – Monachou (2012), 72.

²⁶⁵ Dragona – Monachou (2012), 72.

Ο Σενέκας διερωτάται αν το καλό γίνεται αντιληπτό από τις αισθήσεις ή με την νόηση, που δεν υπάρχει σε άλογα ζώα ή τα μικρά παιδιά. Κάνει σαφές ότι οι Στωικοί δεν θεωρούν την ευχαρίστηση ως το υπέρτατο αγαθό, αλλά υποστηρίζουν ότι το καλό είναι θέμα νοημοσύνης. Οι αισθήσεις δεν είναι ρυθμιστικές αρχές του καλού και του κακού, αλλά είναι ο λόγος που αποφασίζει για την ευτυχισμένη ζωή, την αρετή, την τιμή και κατά συνέπεια, για το υπέρτατο αγαθό. Αυτό που μας δόθηκε κατά τη γέννηση, δεν είναι το καλό, αλλά η αρχή του καλού, ενώ το υπέρτατο καλό επιτυγχάνεται με την τελειοποίηση του ανθρώπου. Είναι ο λόγος που φέρνει το καλό. Όλα τα άλλα φυσικά όντα έχουν το καλό να ακολουθούν τη φύση τους, αλλά το πραγματικό αγαθό δεν υπάρχει στα άλογα ζώα. Από τις τέσσερις υπάρχουσες φύσεις, εκείνες των δέντρων, των ζώων, των ανθρώπων και του θεού, μόνο οι άνθρωποι και οι θεοί, που έχουν λογική δύναμη, έχουν την ίδια φύση. Η διαφορά τους είναι ότι οι τελευταίοι είναι αθάνατοι. Τα φυτά και τα ζώα είναι τέλεια μόνο από την πλευρά της ιδιαίτερης φύσης τους, αν και δεν είναι πραγματικά τέλεια, δεδομένου ότι δεν έχουν λόγο. Τα ζώα δεν μπορούν να κατανοήσουν παρά μόνο το παρόν, είναι ικανά να θυμούνται το παρελθόν μόνο μέσω των αισθήσεων, μέσω κάποιας ανάμνησης, αγνοώντας το μέλλον. Δρουν σύμφωνα με τη φύση τους και έχουν ένα ορισμένο είδος καλού, αρετής και τελειότητας, αλλά όχι με την απόλυτη έννοια, όπως τα όντα που διαθέτουν λογική που γνωρίζουν την αιτία, το βαθμό και τα μέσα. Ως εκ τούτου, καλό μπορεί να υπάρξει μόνο στον ον το οποίο διαθέτει λόγο. Αυτό το καλό είναι ο ορθός λόγος. Έτσι, κατά τον Σενέκα όλα τα πλάσματα πάνω στη γη, στη θάλασσα και στον αέρα προορίζονται να αποτίουν φόρο τιμής στους ανθρώπους, εφόσον δημιουργήθηκαν προς όφελος του ανθρώπου.²⁶⁶

Οι Στωικοί υποστήριζαν ότι τα ζώα ξέρουν εγγενώς, τι είναι χρήσιμο και τι είναι επιβλαβές πριν από την εμπειρία και την εκπαίδευση, και μπορούν να συμπεριφέρονται με σύνεση από τη φύση χωρίς σχέδιο, εντολή ή μίμηση. Για το Σενέκα τα ζώα διαθέτουν μνήμη μόνο σε σχέση με την παρουσία ευαίσθητης εμπειρίας.²⁶⁷ Ο Urs Dierauer θεωρεί ως το μεγάλο πλεονέκτημα των Στωικών, ότι

---

²⁶⁶ Dragona – Monachou (2012), 72-73.

²⁶⁷ Sen. Ep. 124, 16.

επεσήμαναν γνωρίσματα που διακρίνουν την ενστικτώδη συμπεριφορά από την αναστοχαστική:

1. αμεσότητα, δηλαδή από τη γέννησή τους,
2. ομοιότητα, δηλαδή ζώα μιας συγκεκριμένης ράτσας προστατεύουν τον εαυτό τους από τους ίδιους εχθρούς και συμπεριφέρονται παρόμοια, και
3. τον περιορισμό.²⁶⁸

Ο Σενέκας κατά την πρώιμη περίοδο της φιλοσοφίας του, είχε επηρεαστεί από τις διδασκαλίες του Πυθαγόρα και των Πυθαγορείων, από τα «*Ἀκούσματα*» ή «*Σύμβολα*»²⁶⁹ ο Πυθαγόρας ο ίδιος δήλωσε ότι απείχε από τη σάρκα των ζώων, εξαιτίας της αλληλεξάρτησης των πραγμάτων και της μετεμψύχωσης ή μετενσάρκωσης, καθώς και για λόγους αγνότητας και λιτότητας. Οι Πυθαγόρειοι απείχαν από το να τρώνε ζώα: «*ἐμψύχων ἀπέχου*»²⁷⁰, να μην τρώνε κρέας, εκτός από τα ζώα που θυσιάζονταν, γιατί μόνο σε αυτά δεν εισέρχεται ανθρώπινη ψυχή.²⁷¹ Αλλά και ο Σέξτιος έπραττε με την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος έχει αρκετή τροφή και δεν χρειάζεται να καταφύγει στο αίμα. Λόγω λοιπόν των *ἀκουσμάτων* των Πυθαγορείων, ο Σενέκας άρχισε να απέχει από το να καταναλώνει ζωικές τροφές.²⁷²

11.2 Επίκτητος

Ο στωικός ανθρωποκεντρισμός απεικονίζεται στον Επίκτητο με τον πιο εμφατικό τρόπο. Αυτό συμβαίνει ίσως λόγω της βαθιάς θρησκευτικότητάς του και του θεονομικού προσανατολισμού του, αφού οι ιδιότητες των ανθρώπων, που οι άλλοι Στωικοί αποδίδουν κυρίως στη φύση, ο Επίκτητος θεωρεί ότι χορηγούνται στον άνθρωπο από το Θεό. Αυτό ισχύει για την *προαίρεση*, προνομιακό δώρο του Θεού στον άνθρωπο, η οποία είναι ανίκητη ακόμη και από τον ίδιο το Θεό. Τα ακόλουθα

---

²⁶⁸ Dragona – Monachou (2012), 73.

²⁶⁹ Για τους Πυθαγορείους τα *Ἀκούσματα* ή *Σύμβολα* είναι προφορικοί, πρακτικοί κανόνες διαβίωσης, αλληγορικά αποφθέγματα, ηθικές παραινέσεις: «*ἔστι δέ ἡ μὲν τῶν ἀκουσματικῶν φιλοσοφία ἀκούσματα ἀναπόδεικτα καὶ ἄνευ λόγου*». DK 58 C, 4 22.

²⁷⁰ DK 58 C, 6c.

²⁷¹ Βαμβακάς (2001), 149.

²⁷² Dragona – Monachou (2012), 73.

αποσπάσματα από την πραγματεία του *Περί προνοίας* είναι απολύτως χαρακτηριστικά για το προνομιακό καθεστώς που απολαμβάνουν οι άνθρωποι, σε σύγκριση με εκείνο των ζώων, για τα οποία, ο Θεός είναι επίσης ευεργετικός.²⁷³ Ο Επίκτητος παρατηρεί: «πολλά δὲ κοινὰ εὐρήσεις ἡμῖν καὶ πρὸς τὰ ἄλογα. ἄρ' οὖν καὶ παρακολουθεῖ τοῖς γινομένοις ἐκεῖνα; οὐδαμῶς. ἄλλο γάρ ἐστι χρῆσις καὶ ἄλλο παρακολουθήσις. ἐκείνων χρείαν εἶχεν ὁ θεὸς χρωμένων ταῖς φαντασίαις, ἡμῶν δὲ παρακολουθούτων τῇ χρῆσει»,²⁷⁴ δηλαδή, ενώ ο άνθρωπος έχει πολλά κοινά με τα ἄλογα ζώα, αυτός διαφέρει από αυτά, όχι μόνο στη χρήση των εντυπώσεων, αλλά και στην κατανόηση της χρήσης τους. Ο Επίκτητος λέει: «Και μήπως εκείνα καταλαβαίνουν ὅ,τι συμβαίνει; Καθόλου. Γιατί ἄλλο πράγμα είναι ἡ χρήση καὶ ἄλλο ἡ κατανόηση».²⁷⁵

Ὄντας προορισμένα από το Θεό να καλύψουν διάφορες ανάγκες τους ὅπως: «ὀχεύειν καὶ τᾶλλ' ὅσα ἐπιτελεῖ τῶν αὐτῶν ἕκαστον»,²⁷⁶ τα ἄλογα ζώα δεν χρειάζεται να διαφοροποιούνται με εξωτερικές εντυπώσεις. Για το λόγο αυτό ο Θεός έχει προικίσει τον άνθρωπο με το επιπλέον δῶρο της κατανόησης, «τό κατά τρόπον»,²⁷⁷ προκειμένου να επιτύχει τους σκοπούς του. Για τα ὄντα των οποίων είναι ἡ δομὴ διαφορετικὴ, τα ἔργα καὶ τα μέλη τους είναι ἐπίσης διαφορετικά. Αλλά, δεδομένου ὅτι ο Θεός «τὸν δ' ἄνθρωπον θεατὴν εἰσήγαγεν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἔργων τῶν αὐτοῦ, καὶ οὐ μόνον θεατὴν, ἀλλὰ καὶ ἐξηγητὴν αὐτῶν. διὰ τοῦτο αἰσχρὸν ἐστὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἄρχεσθαι καὶ καταλήγειν ὅπου καὶ τὰ ἄλογα, ἀλλὰ μᾶλλον ἔνθεν μὲν ἄρχεσθαι, καταλήγειν δὲ ἐφ' ὃ κατέληξεν ἐφ' ἡμῶν καὶ ἡ φύσις».²⁷⁸ Ο Θεός δηλαδή ἔχει φέρει τον ἄνθρωπο στον κόσμον, ὄχι μόνο ὡς θεατὴ δικό του καὶ τῶν ἔργων του, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐρμηνευτὴ τους. Είναι λοιπὸν ντροπὴ για τον ἄνθρωπο να ἀρχίζει καὶ να τελειώνει στο ἴδιο σημεῖο με τα ἄλογα ὄντα, ἀλλὰ θα πρέπει να προχωρεῖ στην ἐρευνα καὶ τὴν κατανόηση για νὰ ζεῖ ἁρμονικὰ καὶ σύμφωνα με τὴ φύση.

Ἡ συναίσθηση τῆς εὐθύνης του ἀνθρώπου ἀπέναντι στο περιβάλλον εἶχε κάνει ἴσως τον Ποσειδῶνιο νὰ δει τον ἄνθρωπο ὄχι μόνο ὡς διαχειριστὴ τῆς φύσης, ἀλλὰ καὶ

²⁷³ Dragona – Monachou(2012) , 74.

²⁷⁴ Επίκτητος, Διατριβαί I 6, 12-13.

²⁷⁵ Επίκτητος, Διατριβαί I 6, 13.

²⁷⁶ Επίκτητος, Διατριβαί I 6, 14.

²⁷⁷ Επίκτητος, Διατριβαί I 6, 17.

²⁷⁸ Επίκτητος, Διατριβαί I 6, 19-20.

ως συγκατασκευαστή μαζί με το θεό της αλήθειας και της τάξης του σύμπαντος, όταν όριζε ως σκοπό της ζωής «*θεωρεῖν τὴν τῶν ὅλων ἀλήθειαν καὶ τάξιν καὶ συγκατασκευάζειν αὐτὴν κατὰ τὸ δυνατόν*». ²⁷⁹ Ο άνθρωπος δεν είναι μόνο θεατής, αλλά και συνεργάτης του θεού στην αρμονία της φύσης. Οι απόψεις αυτές υπογραμμίζουν την ιδιαίτερη κατάσταση του ανθρώπου σε σχέση με τα άλλα ζώα, οι οποίες εντοπίζονται στη διαφορετικότητά του. Αυτή η υποτιθέμενη προνομιακή θέση του ανθρώπου δεν σημαίνει ότι ο Θεός στην πρόνοιά του ήταν άδικος και παραμέλησε τα άλλα ζώα, δεδομένου ότι τα τελευταία έχουν εξαρχής από τη φύση ό,τι σχετίζεται με τις σωματικές τους ανάγκες, ενώ οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από όλα τα πράγματα, τα οποία είναι απαραίτητα για την επιβίωσή τους. ²⁸⁰ Ο Επίκτητος λέει χαρακτηριστικά: «*μη θαυμάζετε' εἰ τοῖς μὲν ἄλλοις ζώοις τὰ πρὸς τὸ σῶμα ἔτοιμα γέγονεν, οὐ μόνον τροφαὶ καὶ πόμα, ἀλλὰ καὶ κοίτη καὶ τὸ μὴ δεῖσθαι ὑποδημάτων, μὴ ὑποστρωμάτων, μὴ ἐσθῆτος, ἡμεῖς δὲ πάντων τούτων προσδεόμεθα*». ²⁸¹ Υπενθυμίζοντας τον πλατωνικό *Πρωταγόρα*, ²⁸² του Πλάτωνα, ο Επίκτητος εξηγεί ότι δεν ήταν επωφελές για τα πλάσματα που γεννήθηκαν όχι για το δικό τους καλό, «*ἀλλὰ πρὸς ὑπηρεσίαν*» ²⁸³, για την εξυπηρέτηση δηλαδή των ανθρώπων, για την ανάγκη των ανθρώπων, να φροντίζουν τον εαυτό τους. Η φύση έχει δημιουργήσει τα ζώα έτσι ώστε να είναι «*ἔτοιμα παρεσκευασμένα μηδεμιᾶς ἐπιμελείας ἔτι προσδεόμενα*» ²⁸⁴ και επαρκή για την παραγωγή των αγαθών που είναι αναγκαία για την επιβίωση και την ευημερία των ανθρώπων. Η φύση του αγαθού, που συμπίπτει με τη φύση του Θεού, δεν είναι τίποτε άλλο παρά «*νοῦς, ἐπιστήμη, ὀρθὸς λόγος*». ²⁸⁵

Η αληθινή φύση του καλού απαιτεί όχι μόνο τη χρήση των εξωτερικών εντυπώσεων, αλλά και την κατανόηση της χρήσης τους. Έτσι, η καλοσύνη, η ευτυχία και η δυστυχία δεν μπορούν να αναζητηθούν στα φυτά ή στα άλογα ζώα, αλλά μόνο στα όντα που διαθέτουν λόγο. Για το λόγο αυτό δεν μπορούμε να μιλήσουμε για το καλό σε σχέση με τα ζώα, δεδομένου ότι αυτό το ηθικό κατηγορημα ισχύει μόνο για το

²⁷⁹ Δραγώνα-Μονάχου (2010), 31.

²⁸⁰ Dragona – Monachou (2012), 74.

²⁸¹ Επίκτητος, Διατριβαί I 16, 1-2.

²⁸² «*καταναλώσας τὰς δυνάμεις εἰς τὰ ἄλογα (...) καὶ δίκην δὴ καὶ αἰδῶ*». Πλάτων. Πρωταγόρας, 321c-322c.

²⁸³ Επίκτητος, Διατριβαί I 16, 2.

²⁸⁴ Επίκτητος, Διατριβαί I 16, 4.

²⁸⁵ Επίκτητος, Διατριβαί II 8, 3.

Θεό και τον άνθρωπο, ενώ τα άλογα ζώα δεν έχουν πρωταρχική σημασία, και ως εκ τούτου απαλλάσσονται από την ηθική σφαίρα. Για να είναι χρήσιμα για τους ανθρώπους, όμως, τα ζώα έχουν λάβει την ικανότητα να χρησιμοποιούν εξωτερικές εντυπώσεις. Αν κατείχαν τη νόηση, δεν θα χρειαζόταν να υπηρετούν τους ανθρώπους, αλλά θα ήταν ίσα και ομότιμα με αυτούς. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα ζώα δεν δημιουργήθηκαν από το Θεό, καίτοι όχι ως πλάσματα πρωταρχικής σημασίας δηλαδή «προηγούμενα»²⁸⁶, ούτε ως αποσπάσματα του θεού, όπως είναι ο άνθρωπος. Η επέκταση από τους Στωικούς των *καθηκόντων* σε όλο το βιόκοσμο, δηλαδή και στα άλογα ζώα και τα φυτά,²⁸⁷ τα οποία σύμφωνα με το ιδίωμα της βαθιάς οικολογίας «έχουν ένα δικό τους καλό» σε αντιδιαστολή με τα *τέλεια καθήκοντα* ή *κατορθώματα*, επιβάλλουν την ηθική πράξη στα έλλογα ζώα. Αυτή η πραγματεία δείχνει καλύτερα από οποιαδήποτε άλλη στωική πραγματεία, γιατί δεν μπορεί να υπάρξει ηθική αντιμετώπιση των ζώων από τους ανθρώπους, που σε ορισμένα σημεία είναι ίσοι με το Θεό.²⁸⁸

Έμφαση στα οφέλη της συγγένειας του ανθρώπου με το Θεό, που απελευθερώνει τον άνθρωπο από κάθε φόβο, δίνει ο Επίκτητος αναφέροντας την υπόθεση των παράλογων ζώων ως παράδειγμα αυτάρκειας και ελευθερίας. Λέει: «τὸν δὲ φιλόσοφον ἡμῖν δεήσει ἄλλοις θαρροῦντα καὶ ἐπαναπαυόμενον ἀποδημεῖν καὶ μὴ ἐπιμελεῖσθαι αὐτὸν αὐτοῦ καὶ τῶν θηρίων τῶν ἀλόγων εἶναι χεῖρονα καὶ δειλότερον, ὧν ἕκαστον αὐτὸ αὐτῷ ἀρκούμενον οὔτε τροφῆς ἀπορεῖ τῆς οἰκείας οὔτε διεξαγωγῆς τῆς καταλλήλου».²⁸⁹ Ο Επίκτητος εξετάζει ακόμα και την έννοια της ελευθερίας στα ζώα. Συγκεκριμένα φέρνει ως παράδειγμα την αυτονομία και τη φυσική ελευθερία τους: «ὄσα δ' οὖν διασφύζεται, μόγις καὶ χαλεπῶς καὶ φθίνοντα, κἂν ὄλως εὖρη τι παρεωγμένον, ἐξεπήδησεν. οὕτως ὀρέγεται τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ αὐτόνομα καὶ ἀκόλυτα εἶναι».²⁹⁰ Σύμφωνα με τον Επίκτητο: «ἄνθρωπος οὐκ ἔστι θηρίον, ἀλλ' ἡμερον ζῶον».²⁹¹ Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν πρόκειται ποτέ να κάνει κάτι άγριο, και έτσι θα φθάσει στο τέλος της ζωής του χωρίς να χρειάζεται να μετανοήσει ή να κληθεῖ

²⁸⁶ Επίκτητος, Διατριβαί II 8, 6.

²⁸⁷ SVF III 493.

²⁸⁸ Dragona – Monachou (2012), 75.

²⁸⁹ Επίκτητος I 9, 9.

²⁹⁰ Επίκτητος, Διατριβαί IV 1, 27 -28.

²⁹¹ Επίκτητος, Διατριβαί IV 1, 120.

να λογοδοτήσει. Οι άνθρωποι και τα ζώα έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά στο σώμα τους, αλλά διαφέρουν σε πολύ σημαντικά σημεία. Ο άνθρωπος έχει επίγνωση του τί κάνει, είναι κοινωνικό ον, είναι πιστός, έχει αυτοσεβασμό, σταθερότητα. Αυτές οι αρετές που διακρίνουν τον άνθρωπο από τα ζώα αποτελούν αυτό που είναι σημαντικό για τον άνθρωπο, τι είναι καλό γι' αυτόν. Αυτό που διακρίνει τον άνθρωπο ως επί το πλείστον από τα άλογα ζώα, εκτός από το λόγο, είναι η κοινωνικότητά του, που αποτελεί το αναγκαίο στοιχείο διάκρισης του ανθρώπου από τα ζώα, και στην πραγματικότητα είναι η αγνότητα της ψυχής του. Οι θεοί είναι από τη φύση τους καθαροί και αμόλυντοι, ενώ οι άνθρωποι μόνο κατά το μέτρο που τους προσεγγίζουν εξαιτίας του λόγου: *«οὕτως ἐξάιρετόν τι περὶ τὸν ἄνθρωπον εἶναι οἰόμεθα ἀπὸ τῶν θεῶν αὐτὸ πρῶτον λαμβάνοντες. ἐπεὶ γὰρ ἐκεῖνοι φύσει καθαροὶ καὶ ἀκήρατοι, ἐφ' ὅσον ἡγγίκασιν αὐτοῖς οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὸν λόγον, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ τοῦ καθαροῦ καὶ τοῦ καθαρίου εἰσὶν ἀνθεκτικοί»*.²⁹² Ωστόσο, η καθαριότητα του σώματος αποδεικνύεται αναγκαία για την κοινωνικότητα του ανθρώπου, δεδομένου ότι ακόμη και τα ζώα που σχετίζονται με τους ανθρώπους είναι καθαρά. Συγκεκριμένα αναφέρει ο Επίκτητος ότι: *«ἐπεὶ τοι οὐδὲ τὰ ζῶα τὰ ἀνθρώποις σύντροφα ῥυπαρὰ ἐποίησεν ἡ φύσις. μὴ τι ἵππος κυλιέται ἐν βορβόρῳ, μὴ τι κύων γενναῖος; ἀλλ' ὁ ὕς καὶ τὰ σαπρὰ χηνίδια καὶ σκώληκες καὶ ἀράχλαι, τὰ μακροτάτω τῆς ἀνθρωπίνης συναναστροφῆς ἀπεληλασμένα»*.²⁹³ Ὅπως επισημαίνει ο Α.Α. Long, ο Επίκτητος έχοντας θεολογικό προσανατολισμό στις σκέψεις του και θεονομικά θεμέλια στην ηθική του, μεταβαίνει από τη θεολογία στην ηθική και αυτό τον διακρίνει από τους προκατόχους του. Παραδειγματική είναι η σύλληψή του για το καλό και την ανθρώπινη φύση. Έχει δείξει ότι οι Στωικοί από νωρίς τάχθηκαν υπέρ μιας έρευνας που ξεκινά από τις λεπτομέρειες και έφτανε μέχρι το ανώτατο θεωρητικό επίπεδο (bottom-up) και όχι υπέρ μιας διαδικασίας με την αντίστροφη πορεία, για να δείξουν ότι οι ηθικές αρχές είναι ριζωμένες στην ανθρώπινη φύση. Ο Επίκτητος επέλεξε την ερευνητική διαδικασία ξεκινώντας από το ανώτατο επίπεδο (top-down).²⁹⁴ Γενικά παρατηρούμε ότι στον Επίκτητο μπορούμε να διακρίνουμε θετική και αρνητική ελευθερία, ενώ η δεύτερη

²⁹² Επίκτητος, Διατριβαί IV 11, 3.

²⁹³ Επίκτητος, Διατριβαί IV 11, 31.

²⁹⁴ Long (2002), 184-185. Πρβλ. Dragona-Monachou (2007) Epictetus on freedom: parallels between Epictetus and Wittgenstein.

φαίνεται να θεωρείται ως προβαθμίδα της πρώτης. Αρνητική είναι η φυσική ελευθερία που φαίνεται να υπονοεί ο Επίκτητος σχετικά με τους δούλους και τα ζώα. Θετική, από την άλλη μεριά, είναι η φιλοσοφική, η ελευθερία του σοφού ως αποδέσμευση από τα εξωτερικά, σύμπτωση της προσωπικής θέλησης με τη θέληση του θεού και την πορεία των γεγονότων, αυτονομία ως υποταγή στο νόμο της φύσης που πηγάζει από τον ορθό λόγο, μια ελευθερία δηλαδή ανώτερου επιπέδου.²⁹⁵

11.3 Μάρκος Αυρήλιος

Ο Μάρκος Αυρήλιος σε γενικές γραμμές δεν αποστασιοποιείται από την αντίληψη που είχαν για τη φύση ο ιδρυτής του Στωικισμού και οι οπαδοί του σε όλες τις φάσεις του ενεργού ακαδημαϊκού βίου της Στοάς. Στους Στωικούς γενικώς *φύσις* και *λόγος* είναι ταυτόσημα. *Τα εις Εαυτόν* του Μάρκου Αυρηλίου αποτελούνται από σύντομες ή εκτενέστερες σκέψεις. Δίνουν την εντύπωση συλλογής αποσπασμάτων. Από το έργο αυτό απουσιάζει ο διδακτικός χαρακτήρας που εμφανίζεται στο Σενέκα και τον Επίκτητο.²⁹⁶ Γενικότερα οι φιλόσοφοι της νεότερης Στοάς δίνουν έμφαση στην ανθρώπινη κοινωνικότητα, και αυτό είναι ακόμα πιο εμφανές στον Μάρκο Αυρήλιο. Είναι ο μόνος στωικός φιλόσοφος που δίνει οδηγίες για τη σωστή στάση των ανθρώπων απέναντι στα ζώα, τονίζοντας το καθήκον του ανθρώπου να επωμισθεί τη φροντίδα τους. Τα έμμεσα καθήκοντα του ανθρώπου προς τα ζώα, επισημαίνονται και από τον John Rawls: «ο άνθρωπος διαφέρει από τα ζώα, όχι μόνο επειδή είναι προικισμένος με Λόγο ή επειδή επινοεί εργαλεία και μεθόδους, αλλά κυρίως επειδή είναι ικανός να κάνει επιλογές· επειδή είναι περισσότερο άνθρωπος, όταν επιλέγει και όχι όταν τον επιλέγουν παρά τη θέλησή του· επειδή είναι ο αναβάτης και όχι το άλογο· επειδή επιδιώκει σκοπούς και όχι απλώς μέσα-σκοπούς που ο καθένας επιδιώκει με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο και όσο πιο πολλοί και διαφορετικοί είναι αυτοί οι τρόποι, τόσο πλουσιότερη γίνεται η ανθρώπινη ζωή».²⁹⁷ Ο John Rawls με τη δεύτερη αρχή της δικαιοσύνης, τη λεγόμενη «αρχή της διαφοράς», λέει ότι οι προνομιούχοι θα πρέπει να προσφέρουν το μεγαλύτερο

²⁹⁵ Δραγώνα – Μονάχου (1996), 101.

²⁹⁶ Δραγώνα-Μονάχου (2010), 32-33.

²⁹⁷ Berlin (2001), 340.

όφελος στα λιγότερο ευνοημένα μέλη της κοινωνίας μαζί, οι διαφορές πρέπει να λειτουργούν υπέρ των μη προνομιούχων, καθώς πολλοί φιλόσοφοι είναι απρόθυμοι να μιλήσουν ανοιχτά για «δικαιώματα των ζώων».²⁹⁸ Σύμφωνα με το Μάρκο Αυρήλιο: «τοῖς μὲν ἀλόγοις ζῴοις καὶ καθόλου πράγμασι καὶ ὑποκειμένοις, ὡς λόγον ἔχων λόγον μὴ ἔχουσι, χρῶ μεγαλοφρόνως καὶ ἐλευθέρως: τοῖς δὲ ἀνθρώποις, ὡς λόγον ἔχουσι, χρῶ κοινωνικῶς».²⁹⁹ Αυτό σημαίνει ότι τα ζώα και γενικά τα πλάσματα που δεν έχουν λογικό πρέπει να αντιμετωπίζονται με ανωτερότητα και ελευθεριότητα από ένα πλάσμα που έχει λογική εφόσον αυτά δεν διαθέτουν λογική. Αντίθετα οι άνθρωποι που διαθέτουν λογική θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με κοινωνικότητα. Αυτή η γενναϊόδωρη και ήπια στάση απέναντι στα ζώα υπαγορεύεται από την παραδοχή ότι: «Εἰς μὲν τὰ ἄλογα ζῶα μία ψυχὴ διήρηται, εἰς δὲ τὰ λογικὰ μία νοερὰ ψυχὴ μεμέρισται, ὥσπερ καὶ μία γῆ ἐστὶν ἀπάντων τῶν γεωδῶν καὶ ἐνὶ φωτὶ ὀρῶμεν καὶ ἓνα ἀέρα ἀναπνέομεν, ὅσα ὀρατικὰ καὶ ἔμψυχα».³⁰⁰ Αυτό ίσως να θυμίζει επιχειρηματολογία σχετικά με την ομοιότητα των ανθρώπων ως βάση για την ισότητα. Ο φιλόσοφος προσεγγίζει τα ζώα ίσως περισσότερο "οικολογικά" από ό,τι οι άλλοι Στωικοί, δέχεται ότι τα ζώα έχουν την αίσθηση της συνεργασίας όπως και οι άνθρωποι, η οποία δεν υπάρχει στα φυτά.³⁰¹ Γενικώς τα ζώα και τα φυτά, έχουν δημιουργηθεί για τον άνθρωπο, ενώ τα ανώτερα όντα που διαθέτουν λόγο δημιουργήθηκαν το ένα για χάρη του άλλου: «κατεσκεύασται δὲ τὰ μὲν λοιπὰ τῶν λογικῶν ἔνεκεν, ὥσπερ καὶ ἐπὶ παντὸς ἄλλου τὰ χεῖρω τῶν κρειττόνων ἔνεκεν, τὰ δὲ λογικὰ ἀλλήλων ἔνεκεν».³⁰² Σε αντίθεση με τα προικισμένα όντα με λογική ψυχή, οι καρποί των φυτῶν και των ζώων προορίζονται για τον άνθρωπο. «Τὰ ἴδια τῆς λογικῆς ψυχῆς: ἑαυτὴν ὀρᾶ, ἑαυτὴν διαρθροῖ, ἑαυτὴν ὁποῖαν ἂν βούληται ποιεῖ, τὸν καρπὸν ὃν φέρει αὐτὴ καρποῦται 'τοὺς γὰρ τῶν φυτῶν καρποὺς καὶ τὸ ἀνάλογον ἐπὶ τῶν ζῴων ἄλλοι καρποῦνται».³⁰³

Τα ζώα όμως δεν είναι «res» για το Μάρκο Αυρήλιο, ούτε είναι μηχανές, όπως υποστήριξε ο Descartes. Ο Descartes θεωρεί ότι τα ζώα δεν είναι τίποτε άλλο παρά μηχανές της φύσης, τα χαρακτηρίζει «αυτόματα». Αποκλείει από τα ζώα τη

²⁹⁸ Dragona – Monachou (2012), 77.

²⁹⁹ Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν, VI 23.

³⁰⁰ Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν, IX 8.

³⁰¹ Dragona – Monachou (2012), 77.

³⁰² Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν, VII 55, 1.

³⁰³ Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν, XI 1, 1.

δυνατότητα να πράξουν εσκεμμένα. Αντιδιαστέλλει τα ζώα από τους ανθρώπους και τα εξισώνει με τις μηχανές, υποστηρίζοντας ότι η γλώσσα ανήκει μόνο στον άνθρωπο. Υποστηρίζει ακόμη ότι τα ζώα δεν έχουν σκέψεις καθώς δε διαθέτουν τα κατάλληλα όργανα.³⁰⁴ Ο Μάρκος Αυρήλιος υιοθετώντας το δόγμα της *scala naturae* αναφέρει: «Οἷα ἂν πολλάκις φαντασθῆς, τοιαύτη σοι ἔσται ἡ διάνοια: βάπτεται γὰρ ὑπὸ τῶν φαντασιῶν ἢ ψυχῇ. βάπτε οὖν αὐτὴν τῇ συνεχείᾳ τῶν τοιούτων φαντασιῶν: οἷον, ὅτι ὄπου ζῆν ἔστιν, ἐκεῖ καὶ εὖ ζῆν: ἐν ἀύλῃ δὲ ζῆν ἔστιν: ἔστιν ἄρα καὶ εὖ ζῆν ἐν ἀύλῃ. καὶ πάλιν, ὅτι οὐτὲρ ἔνεκεν ἕκαστον κατεσκευάσται, πρὸς τοῦτο φέρεται: πρὸς ὃ φέρεται δέ, ἐν τούτῳ τὸ τέλος αὐτοῦ: ὄπου δὲ τὸ τέλος, ἐκεῖ καὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ ἀγαθὸν ἐκάστου: τὸ ἄρα ἀγαθὸν τοῦ λογικοῦ ζώου κοινωνία. ὅτι γὰρ πρὸς κοινωνίαν γεγόναμεν, πάλαι δέδεικται: ἢ οὐκ ἦν ἐναργὲς ὅτι τὰ χεῖρω τῶν κρείττωνων ἔνεκεν, τὰ δὲ κρείττω ἀλλήλων; κρείττω δὲ τῶν μὲν ἀψύχων τὰ ἔμψυχα, τῶν δὲ ἐμψύχων τὰ λογικά».³⁰⁵ Ο David Sedley αναφορικά με το συλλογισμό αυτό του Μάρκου Αυρηλίου, παρατηρεῖ ότι όλα τα όντα και όχι μόνο οι άνθρωποι ωφελούνται από την εξυπηρέτηση του σκοπού για τον οποίο δημιουργήθηκαν.³⁰⁶ Έτσι δεν εξηγείται μόνο αλλά ίσως και να δικαιολογείται η άποψη του Μάρκου Αυρηλίου, και γενικά των Στωϊκών, ότι οι κοινές σχέσεις είναι αμοιβαίες, ο σκοπός της δημιουργίας των ζώων είναι η συμβιωτική σχέση με τον άνθρωπο.³⁰⁷

12. Θεία πρόνοια, δικαιοσύνη και δίκαιο

Ο Κικέρωνας στην πραγματεία του *De natura deorum* και κυρίως σχετικά με το δόγμα για την πρόνοια έχει συστηματικά συγκεντρώσει τα επιχειρήματα για τα προνόμια των ανθρώπων και την κατώτερη θέση των ζώων. Υποστηρίζει στην πραγματεία του αυτή για τη φύση των θεών ότι το σύστημα του κόσμου δεν είναι δημιουργημένο για τα δέντρα και τα φυτά, τα οποία δεν έχουν αίσθηση, αλλά η φύση έχει φροντίσει ώστε αυτά να διατηρούνται, όχι για χάρη των άλογων πλασμάτων αλλά για χάρη των έμβιων όντων που διαθέτουν λόγο. Δεν υπάρχει τίποτε καλύτερο από αυτά τα όντα, δηλαδή τους

³⁰⁴ Πελεγρίνης (1987), 152.

³⁰⁵ Μάρκος Αυρήλιος, Τα εις εαυτόν, V 16, 1.

³⁰⁶ Sedley (2007), 237.

³⁰⁷ Dragona – Monachou (2012), 78.

ανθρώπους και τους θεούς.³⁰⁸ Ο άνθρωπος ως έκφραση της τελειότητας,³⁰⁹ έχει πλήρως το δικαίωμα να χρησιμοποιεί τα ζώα για τη δική του ευημερία. Τα χρησιμοποιεί για την εκπλήρωση της κάθε του ανάγκης, όπως για παράδειγμα για να ντυθεί και για να τραφεί.³¹⁰ Τα ζώα αποτελούν το δώρο των θεών προς τον άνθρωπο, ανάλογο με εκείνο του λόγου, λόγω της ικανότητάς του για τις τέχνες, και την τάση του να παρατηρεί τους ουρανούς και να λατρεύει τους θεούς.³¹¹ Ο λόγος, η κατανόηση και η γνώση είναι ανθρώπινες ιδιότητες και λειτουργίες που διακρίνουν τον άνθρωπο από τα άλογα ζώα. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα ζώα έχουν παραμεληθεί από τη θεία πρόνοια. Η θεία πρόνοια φροντίζει ακόμα και τα θηρία, αφού αυτά έχουν αίσθηση και κίνηση και μια όρεξη ή παρόρμηση να προσεγγίσουν πράγματα υγιεινά και να αποσυρθούν από πράγματα επιβλαβή.³¹² Τα ζώα έχουν την ικανότητα να προστατεύονται με διάφορα μέσα, έχουν το φαγητό που τους ταιριάζει, είναι εφοδιασμένα με αίσθηση και επιθυμία, διαθέτουν τα κατάλληλα μέσα για να εξασφαλίσουν την τροφή τους και να αντιμετωπίσουν τους εχθρούς τους, και ζουν μαζί με άλλα ζώα. Διαθέτουν ένα ισχυρό ένστικτο αυτοσυντήρησης.³¹³ Οι ικανότητες αυτές των ζώων είναι έμφυτες, είναι δηλαδή ένα τέχνασμα της φύσης³¹⁴ όπως αναφέρει ο Κικέρων. Η θεία πρόνοια εξασφαλίζει τη διαίωσιση του είδους των ζώων εμπνέοντάς τα με μεγάλη αγάπη για την εκτροφή και την προστασία τους απογόνων τους. Ο άνθρωπος συνέβαλε επίσης στη διατήρηση και την ασφάλεια ορισμένων ζώων και φυτών, αφού υπάρχουν πολλά είδη και των δύο που δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν χωρίς την φροντίδα του. Για τον άνθρωπο, ωστόσο, η φύση ή η πρόνοια αποτελούν το πρόσθετο δώρο της λογικής σύμφωνα με την οποία οι ορέξεις μπορούν να ελεγχθούν και αυτά τα όντα γεννιούνται από τη φύση που είναι καλή και σοφή.³¹⁵ Η φύση έχει προικίσει τον άνθρωπο από την αρχή με εγγενείς ιδιότητες όπως τον ορθό λόγο και τη συνέπεια, τα οποία είναι χαρακτηριστικά του θεού. Οι Στωικοί εξετάζουν όχι μόνο τον κεντρικό ρόλο του λόγου σε όλα τα μέρη της φιλοσοφίας

---

³⁰⁸ Cic. N. D., II 133.

³⁰⁹ Cic. N. D., II 133.

³¹⁰ βλ. Cic. N. D., II 158.

³¹¹ Dragona – Monachou (2012), 78.

³¹² Cic. N. D., II 34. Για τη θεϊκή πρόνοια στη στωική φιλοσοφία βλ. γενικά: Dragona-Monachou (1976) *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods* p. 151-154.

³¹³ Dragona – Monachou (2012), 79.

³¹⁴ Cic. N. D., II 129.

³¹⁵ Cic. N. D., II 34.

τους, αλλά και το περιεχόμενο της δικαιοσύνης, της *οίκειώσεως* και του φυσικού νόμου και αναλύουν και βασικές έννοιες όπως η ηθική, η ευδαιμονία, η αρετή, το καλό, το ύψιστο αγαθό ή σκοπός της ζωής (*summum bonum*). Η στωική ηθική είναι ίσως η πρώτη συστηματική ηθική θεωρία με μια εξαιρετικά τεχνική και μερικές φορές εξελιγμένη ορολογία, και είναι στενά συνδεδεμένη με τη λογική και τη φυσική. Η οργανική ενότητα του στωικού συστήματος, η σταθερή δομή του και η αξιοσημείωτη συνοχή του είναι εντυπωσιακές. Οι βασικοί όροι της ηθικής έχουν σημασιολογική πυκνότητα.³¹⁶

Ίσως η ηθική του ορθού λόγου εξηγεί και δικαιολογεί τον αποκλεισμό των ζώων από την ηθική κοινότητα. Η πιο σημαντική απόδειξη ότι δεν υπάρχει ηθική εκτίμηση των άλογων ζώων είναι η άποψη του Χρύσιππου η οποία αναφέρεται από τον Διογένη τον Λαέρτιο: «*Ἐπι ἀρέσκει αὐτοῖς μηδὲν εἶναι ἡμῖν δίκαιον πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα, διὰ τὴν ἀνομοιότητα, καθά φησι Χρύσιππος ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ δικαιοσύνης*».³¹⁷ Σύμφωνα με τους Στωικούς δεν μπορούμε να βρούμε μια καλά οργανωμένη πόλη ή κοινωνία που να διέπεται από νόμους και θεσμούς, μεταξύ των άλογων ζώων όπως συμβαίνει με τα πλάσματα που είναι προικισμένα με λογική. Η θεία φύση έχει προνοήσει και για τα άλογα ζώα και ορισμένα ζώα ενεργούν κατά κάποιο τρόπο αλτρουιστικά.³¹⁸ Οι άνθρωποι ωστόσο είναι εξοπλισμένοι από τη φύση για να σχηματίζουν ενώσεις, συνελύσεις και κράτη, δηλαδή είναι φύσει κοινωνικά όντα.³¹⁹ Ο Χρύσιππος έκανε την περίφημη παρατήρηση ότι όλα τα άλλα πράγματα δημιουργήθηκαν για το καλό των ανθρώπων και των θεών, ότι οι άνθρωποι και οι θεοί είχαν δημιουργηθεί για χάρη της δικής τους κοινότητας και κοινωνίας και έτσι οι άνθρωποι μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα ζώα για δικό τους όφελος με ατιμωρησία.³²⁰

Ο λόγος για τον οποίο δεν υπάρχουν δεσμοί της δικαιοσύνης ανάμεσα στους ανθρώπους και τα άλογα ζώα είναι το γεγονός ότι τα ζώα, καθώς και τα φυτά, δεν μετέχουν της αρετής και της κακίας, επειδή τα φυτά δεν έχουν ψυχή, και τα ζώα δεν διαθέτουν μυαλό και λογική: «*τῶν ὄντων τὰ μὲν οὔτε ἀρετῆς οὔτε κακίας μετέχει, ὥσπερ*

³¹⁶ Dragona – Monachou (2012), 79.

³¹⁷ Διογ. Λαέρτ. Βίοι, VII 129.

³¹⁸ Ο Κικέρων υποδεικνύει τα μυρμήγκια, τις μέλισσες και τους πελαργούς. Cic. Fin., III 63.

³¹⁹ Dragona – Monachou (2012), 80.

³²⁰ Cic. Fin., III 67.

φυτά καί ζῶα ἄλογα, τὰ μὲν ὅτι ἄψυχά τέ ἐστί καί ἀφαντάστῳ φύσει διοικεῖται».³²¹ Τα ζῶα ἄρα δεν υπόκεινται στο θεσμό της ηθικής και της δικαιοσύνης, η οποία δεν είναι μόνο μία αρετή, αλλά είναι κατά κάποιο τρόπο καθολική αρετή, δεδομένου ότι αποτελεί έναν κώδικα που επιτρέπει τη ρύθμιση των σχέσεων των ατόμων με άλλα άτομα και έτσι καλύπτει το σύνολο της ηθικής. Ο Πλούταρχος, γνωστός για τις θέσεις του εναντίον των Στωικών, στις τρεις πραγματείες του: *Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα τὰ χερσαία ἢ τὰ ἔνυδρα (De sollertia animalium)*, *Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι (Bruta Animalia ratione uti)* και *Περὶ σαρκοφαγίας (De esu cranium)*, αμφισβητεῖ την αριστοτελική και στωική σύνδεση της δικαιοσύνης με τον λόγο. Αποδίδει στους Στωικούς την άποψη ότι, αν δεχτούμε ότι όλα τα ζῶα μετέχουν στο λόγο, η δικαιοσύνη είναι παράλογη και ανύπαρκτη γιατί αν δεν επωφεληθούμε από αυτά, η ζωή είναι αδύνατη, οι άνθρωποι θα πρέπει να ζήσουν μια ζωή σαν θηρία αν παραιτηθούν από τα οφέλη που παίρνουν από τα ζῶα, πράγμα που σημαίνει ότι αυτό είναι άδικο για τους ανθρώπους. Έτσι, σε κάθε περίπτωση, η δικαιοσύνη είναι ανύπαρκτη.³²²

Όσον αφορά στο νόμο σύμφωνα με τους Στωικούς, αυτός είναι ο ύψιστος λόγος της φύσεως που προβλέπει αυτά που θα πρέπει να γίνονται. Όταν αυτός ο λόγος επιβεβαιωθεί και καθιερωθεί στη συνείδηση των ανθρώπων, γίνεται νόμος. Δεν είναι μόνο το σωστό και το λάθος που κρίνονται, αλλά γενικά όλα αυτά που είναι τίμια διακρίνονται με αυτόν τον τρόπο από αυτά που είναι αισχρά. Η σκέψη είναι μια γνωστική διαδικασία που σχεδιάστηκε για τα όντα τα προικισμένα από τη φύση με λόγο. Ο λόγος για τον οποίο οι Στωικοί δεν αισθάνονται ηθικά και νομικά συνδεδεμένοι με καθήκοντα προς τα ζῶα είναι γιατί πιστεύουν ότι τα ζῶα δεν διαθέτουν λόγο, που γι' αυτούς είναι η αναγκαία και ικανή συνθήκη για να θεωρήσουν τα ζῶα ίσα με αυτούς και άξια σεβασμού, και να τα περιλάβουν στην ηθική κοινότητά τους. Αυστηρά συνδεδεμένη με τον αποκλεισμό των ζῴων από την ηθική κοινότητα είναι η στωική θεωρία της οἰκείωσης. Η οἰκείωσις θεωρεῖται η «ἀρχή δικαιοσύνης»³²³ και «αἴσθησις τοῦ οἰκείου καὶ ἀντίληψις».³²⁴ Για το λόγο αυτό μόνο με τα λογικά όντα, οι άνθρωποι, μπορούν να έχουν σχέσεις δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη επίσης λέγεται ότι προέρχεται

³²¹ SVF III 372.

³²² Dragona – Monachou (2012), 81.

³²³ SVF I 197.

³²⁴ SVF I 197.

από το Δία και από την «κοινή φύση»: «ἐκ τοῦ Διός καί τήν ἐκ τῆς κοινῆς φύσεως»³²⁵ δηλαδή, η ομοιότητα των ἔλλογων ὄντων που μοιράζονται μια κοινή φύση είναι το σημείο εκκίνησης της συζήτησης του καλού και του κακού. Το φυσικό δίκαιο των Στωϊκῶν προβλέπει αυτά τα πράγματα που θα ἔπρεπε να γίνονται, και απαγορεύει τα αντίθετα: «προστακτικόν μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικόν δέ ὧν οὐ ποιητέον».³²⁶ Η φύση διατηρεῖ και διοικεῖ τα πάντα με σκοπό τη δημιουργία ενός εὐτακτου κόσμου. Ο λόγος ως φυσικός νόμος ἔχει καθολική ισχύ. Ὅποιος πράττει σύμφωνα προς το φυσικό νόμο δεν χρειάζεται το θετικό νόμο που είναι δημιούργημα του ανθρώπου, ἀρα και μεταβλητό. Ο τελευταῖος αποτελεί τυπικό δίκαιο και δεν μπορεί να παρέχει ηθικό μέτρο. Για το λόγο αυτό οι θετικοί νόμοι ἔχουν ἀνάγκη ἀπό ἕναν ἀνώτερο ἀπό αὐτούς νόμο, ως κριτήριο της ἀξίας τους και του δεσμευτικού χαρακτήρα τους. Το ἀγραφο φυσικό δίκαιο ὑπάρχει στη βάση κάθε θετικού δικαίου και δημιουργεῖται ἀπό τη φύση των πραγμάτων. Ο νόμος μετατρέπεται σε φωνή της συνείδησης, ως κοινή προσήλωση στις κοινωνικές ἀξίες και με αὐτόν τον τρόπο ρυθμίζεται η κοινωνική συμπεριφορά.³²⁷ Για τον Κικέρωνα ο φυσικός νόμος αποτελεί το εσωτερικό μέτρο του θετικού δικαίου και ἀντιπαρατίθεται προς τον ἀνθρώπινο νόμο. Τα ἔλλογα ὄντα, αὐτά δηλαδή στα οποία ἐνυπάρχει ο ὀρθός λόγος, και ο φυσικός νόμος, μπορούν να πράττουν σύμφωνα με το θετικό δίκαιο.³²⁸ Ο ἀριστοτελικός ὅρος *οἰκαιοπραγία*, το *κατ' ἀξίαν* στην πραγματικότητα, υιοθετήθηκε ἀπό τους Στωϊκούς, ἀλλά το νόημα και το πνεῦμα του ἦταν διαφορετικά. Το στωϊκό *οἰκεῖον* δεν ἔχει καμία σχέση με το πλατωνικό *οἰκεῖον* των κοινωνικών τάξεων και των τμημάτων της ψυχῆς. Οι Στωϊκοί ὀρίζουν τη δικαιοσύνη σύμφωνα με το «*προσῆκον*».³²⁹ Ὅμως η ἀριστοτελική *ἀξία* ἦταν για τους Στωϊκούς ηθικά ἀδιάφορη, παρά την τεχνική ἔννοια του ὅρου, καθώς στον ὀρισμό της δικαιοσύνης ἔφθασαν στο *ἐπιβάλλον*, ἢ σε ὅ,τι οφείλεται σε ὄλους.³³⁰

Ο Χρῦσιππος ὀρίζει το κατόρθωμα ως νόμιμη πράξη και ως πράξη δικαιοσύνης «*πᾶν κατόρθωμα καί ἐννόμημα καί δικαιοπράγημά ἐστι*».³³¹ Η ἔννοια της δικαιοσύνης

---

³²⁵ SVF III 326.

³²⁶ SVF III 332.

³²⁷ Schofield (1997), 96.

³²⁸ Γεωργοπούλου (1976), 59.

³²⁹ SVF III 302.

³³⁰ Dragona - Monachou (2012), 84.

³³¹ SVF III 297.

έχει για τους Στωικούς μια ευρεία ηθική έννοια, δεδομένου ότι περιλαμβάνει την ευσέβεια, την ακεραιότητα, την κοινωνικότητα και την ορθή ενέργεια.³³² Η δικαιοσύνη προδίδει μια ιδιαίτερη σχέση με τον άνθρωπο και τον θεό, και ανάγεται σε πρακτική σοφία, που συνοδεύεται από ευλάβεια, πίστη, και καλοσύνη. Η δικαιοσύνη σύμφωνα με τον Κικέρωνα είναι η εγγύηση για την κοινωνία (*fundamentum iustitiae*), που στόχο έχει την κοινή ωφέλεια και την αποφυγή των βλαβών. Ο Μάρκος Αυρήλιος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον κοινωνικό χαρακτήρα της δικαιοσύνης. Έτσι, με τη δικαιοσύνη ως επιστήμη και απόρροια της θεώρησης των ανθρώπων ως λογικών όντων ήταν αναμενόμενο ότι οι Στωικοί να εξαιρέσουν τα ζώα από την κοινωνική σύμβαση. Όμως, σε μια ορισμένη έννοια και μέχρι ένα ορισμένο σημείο, ο φυσικός νόμος καλύπτει τόσο τον άνθρωπο όσο και τα ζώα. Και οι δύο μοιράζονται το αίσθημα της αγάπης για τους απογόνους και το ένστικτο για αυτοσυντήρηση. Η πρώτη οικείωση του ζώου από τη φύση είναι με τον εαυτό του και το πρώτο καθήκον η αυτοσυντήρησή του.³³³ Ο Thomas Hobbes, για το πρώτο αυτό καθήκον, το ένστικτο για αυτοσυντήρηση, υποστήριξε ότι αποτελεί την πρωταρχική υποχρέωση που έχει κανείς στον εαυτό του. Πολλοί, όπως και ο Richard Sorabji³³⁴ υποστηρίζουν ότι η πρώτη συζήτηση για τα δικαιώματα των ζώων στη φιλοσοφική σφαίρα, η οποία εγκαινιάστηκε κατά κάποιο τρόπο από τον Πυθαγόρα και τον Εμπεδοκλή εμφανίστηκε κατά τα ελληνορωμαϊκά χρόνια, ως αντίδραση στη στωική ανύψωση του ορθολογισμού και της κανονιστικότητας, όχι μόνο ως προνόμιο των ανθρώπων, αλλά και ως ριζικό μειονέκτημα των ζώων που απαγόρευε την ένταξή τους στην ηθική κοινότητα. Αυτό φαίνεται από τον Πλούταρχο, τον Σέξτο Εμπειρικό, τον Πορφύριο και άλλους, οι Στωικοί όμως δεν αρνούνται ανοιχτά κάθε είδους δικαιώματα στα ζώα, αφού στην εποχή τους το ζήτημα των διαφορών μεταξύ λογικών και άλογων ζώων δεν τέθηκε από την άποψη των δικαιωμάτων.

---

³³² βλ. SVF III 264.

³³³ Δραγώνα-Μονάχου (1986), 60.

³³⁴ βλ. σχετικά R. Sorabji. *Animal Minds and Human Morals: The Origins of the Western Debate* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1993).

13. Συμπεράσματα

Οι Στωικοί φιλόσοφοι ορίζουν το πάθος ως πλεονάζουσα ορμή και ως άλογη και αφύσικη κίνηση της ψυχής. Τα πάθη αποτελούν ψευδείς κρίσεις που δεν αφήνουν τον άνθρωπο να ζήσει σε αρμονία με τη φύση. Μόνο ο σοφός, ο οποίος είναι απόλυτα ενάρετος, δεν ταλαντεύεται. Μπορεί και διατηρεί την ηθική ακεραιότητά του στο μέγιστο βαθμό, ακόμα και στις πιο επώδυνες και δυσάρεστες καταστάσεις. Φθάνει στην πλήρη αδιαφορία και στην απάθεια. Η απάθεια αυτή των φιλοσόφων της Στοάς, δεν θα πρέπει όμως να παρερμηνεύεται ως ασυγκινησία και αναισθησία. Απάθεια για τους Στωικούς είναι η έλλειψη αναστάτωσης και όχι η αναισθησία. Η απάθεια με την έννοια της αναισθησίας απορρίπτεται καθώς η έλλειψη δραστηριότητας γενικώς δεν θεωρείται ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Ο άνθρωπος δεν πρέπει να αφήνει τις εφήμερες αντιδράσεις να μεγενθύνονται και να γίνονται πάθη. Απώτερος στόχος του ανθρώπου είναι να εξασφαλίσει στην ψυχή του τη γαλήνη και την ηρεμία μέσω της φιλοσοφίας.

Οι φιλόσοφοι της Στοάς προτάσσουν την ηθική στο πλαίσιο της φιλοσοφίας τους και οικοδομούν το ηθικό δέον σε έλλογη βάση. Η πλήρωση του σκοπού του ανθρώπου επιτυγχάνεται με τη γνωστική σύλληψη της έννοιας του αγαθού. Ο σκοπός της ζωής ταυτίζεται με τον ενάρετο βίο, η ευδαιμονία εναπόκειται στη σωστή αντιμετώπιση των γεγονότων, που σημαίνει ότι πρέπει ο άνθρωπος να πράττει το πρέπει. Η δεοντολογική αυτή κατεύθυνση της στωικής ηθικής προστάζει να γίνεται ό,τι πρέπει να γίνεται. Το αγαθό για τους Στωικούς μπορεί να χαρακτηριστεί ως χρήσιμο, συμφέρον, ωφέλιμο και λυσιτελές χωρίς να σημαίνει ότι παραπέμπει σε μια ωφελμιστική ηθική. Ο στωικός σοφός εξισώνεται με το θεό και η αρχή και το τέλος της ηθικής ζωής είναι το «*όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*». Η ηθική των Στωικών μπορεί να χαρακτηριστεί και ως θεονομική, καθώς η ανθρώπινη ελευθερία ουσιαστικά υπόκειται στην ειμαρμένη, τη φυσική και απαραβάτη νομοτέλεια του κοσμικού σύμπαντος. Η στωική ηθική αποβλέπει στο να οδηγήσει σε μια ζωή κατά την οποία ο άνθρωπος ζει αρμονικά με τον εαυτό του, με τους γύρω του, με τη φύση και με το θεό.

Ο λόγος στη στωική φιλοσοφία έχει εξέχουσα σημασία σε όλους τους κλάδους της φιλοσοφίας: την ηθική, τη λογική και τη φυσική. Ο άνθρωπος θεωρείται

ον όμοιο με το Θεό, ανώτερο από την υπόλοιπη ανόργανη και οργανική ύλη, τα φυτά και τα ζώα. Αυτό που τον κάνει να ξεχωρίζει είναι ο λόγος, ο «τεχνίτης τής όρμης». Ως κάτοχος του λόγου ο άνθρωπος είναι η προέκταση του κοσμικού λόγου, αποτελεί δηλαδή το μικρόκοσμο του μακρόκοσμου. Η λογικότητα αποτελεί προνόμιο της ανθρώπινης φύσης, και κατά τους Στωικούς απουσιάζει από τα ζώα. Ο ανθρωποκεντρισμός των αρχαίων Στωικών είναι εμφανής μέσα από τις θέσεις τους για τη δημιουργία των ζώων και το σκοπό του, αφού υποστήριξαν ότι τα ζώα δημιουργήθηκαν για να εξασκούνται τα έλλογα όντα, δηλαδή οι άνθρωποι. Οι τελευταίοι μπορούν να τα χρησιμοποιούν προς όφελός τους με ατιμωρησία. Τα ζώα ενεργούν σύμφωνα με τη φύση τους, δεν διαθέτουν λόγο και δεν αντιλαμβάνονται την αρετή και την κακία. Οι φιλόσοφοι της μέσης Στοάς, εντονότερα ανθρωποκεντρικοί από τους αρχαίους Στωικούς, αποφάνθηκαν ότι τα ζώα όχι μόνο στερούνται λόγου, αλλά στερούνται ακόμη συναισθημάτων, επισημαίνοντας ιδιαίτερα την απόκλιση που υπάρχει ανάμεσα στον άνθρωπο και το ζώο.

Από τους εκπροσώπους της νεότερης Στοάς ο Σενέκας παρόλο που και αυτός υποστήριξε ότι τα ζώα είναι άλογα όντα, δεν δίστασε να εκφράσει την άποψη ότι μερικά έλλογα όντα είναι χειρότερα από αυτά που στερούνται λόγου. Τα άλογα όντα δεν νιώθουν μίσος, κακία και δεν έχουν την τάση για βίαιη συμπεριφορά προς το είδος τους, γνωρίζουν τι είναι επιβλαβές γι' αυτά και τι ωφέλιμο. Ο ισχυρός ανθρωποκεντρισμός φαίνεται καθαρά στον Επίκτητο. Για αυτόν τα ζώα δεν κάνουν χρήση των εξωτερικών εντυπώσεων αλλά ούτε κατανοούν τη χρήση αυτών. Αναφερόμενος στην ανθρωπότητα γράφει πως υπάρχουν δύο στοιχεία στη γέννηση μας, το σώμα που μοιραζόμαστε με τα ζώα και το μυαλό με τη λογική που μοιραζόμαστε με τους θεούς. Για αυτόν τα ζώα δημιουργήθηκαν για να υπηρετούν τα έλλογα όντα. Για το Μάρκο Αυρήλιο ο άνθρωπος είναι κοινωνικό όν. Η ανθρώπινη κοινωνικότητα δεν μπορεί να εντάξει στους κύκλους της τα ζώα τα οποία στερούνται λόγου. Αυτά έχουν δημιουργηθεί για τον άνθρωπο και ο άνθρωπος για τον εαυτό του. Παρόλα αυτά τονίζει το καθήκον του ανθρώπου για τη φροντίδα των ζώων και την αντιμετώπισή τους με ανωτερότητα.

Ο ανθρωποκεντρισμός λοιπόν στη στωική φιλοσοφία είναι ολοφάνερος. Παρά τη μακρά διάρκεια της στωικής φιλοσοφίας επί έξι αιώνες, παρατηρούμε ότι οι

απόψεις των Στωικών δεν έχουν ιδιαίτερες αποκλίσεις. Τα ζώα δεν διαθέτουν ελευθερία βούλησης και δεν αντιλαμβάνονται την αρετή ή την κακία. Η θεία πρόνοια έχει φροντίσει για την προστασία τους, χωρίς οι άνθρωποι να είναι υπεύθυνοι για αυτά αφού η σκέψη υπαγορεύεται από τη λογικότητα την οποία τα ζώα στερούνται. Με τη θεωρία της οικείωσης όμως δίνουν στα ζώα το δικαίωμα στην οικεία σχέση τους με το περιβάλλον και στη σχέση αναμεταξύ τους.

14. Πηγές

- Arnim, Ioannes. 1964. *Stoicorum Veterum Fragmenta v. I – IV*. Stuttgart: Teubner.
- Cicero, Marcus Tullius. 1931. *De finibus bonorum et malorum*. trans. H. Rackham. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: W. Heinemann.
- Cicero, Marcus Tullius. 1933. *De natura deorum*. trans. H. Rackham. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Diels, Hermann, Alexander – Kranz, Walther. 2007. *Οι Προσωκρατικοί, οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*. μτφρ. Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης και Βασίλειος Α. Κύρκος. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Diogenes Laertius. 1972. *Lives of Eminent Philosophers*. trans. R.D. Hicks. Cambridge. Harvard University Press.
- Edelstein L. & Kidd, G. I. 1989. *Posidonius. Volume I, The Fragments*. Edelstein L. & Kidd, G. I. (edit.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kidd, G. I. 1999. *Posidonius. Volume II, The commentary (ii) Fragments 150-293*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pseudo-Plutarch. 1893. *Placita Philosophorum*. Gregorius N. Bernardakis (Edit.), Leipzig: Teubner.
- Seneca, L. Annaeus. 1917-1925. *Ad Lucilium Epistulae Morales volume 1-3*. trans. Richard M. Gummere. Cambridge. Cambridge, Mass., Harvard University Press; London, William Heinemann.
- Seneca, L. Annaeus. 1928. *Moral Essays: volume 1*. trans. John W. Basore. London and New York. Heinemann.
- Seneca, L. Annaeus. 1932. *Moral Essays: volume 2*. trans. John W. Basore. London and New York. Heinemann.
- Seneca, L. Annaeus. 1935. *Moral Essays: volume 3*. trans. John W. Basore. London and New York. Heinemann.
- Seneca, L. Annaeus. 2009. *Για το σύντομον του βίου*. μτφρ. Ελένη Παπαντωνίου, επιμ. Ξενοφών Α. Μπρουντζάκης. Αθήνα: Το Ποντίκι.
- Αριστοτέλης. 2002. *Ἠθικά Νικομάχεια*. μτφρ. Δ. Λυπουρλής. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

- Αριστοτέλης. 2006. *Πολιτικά*. μτφρ. Δημήτριος Ι. Παπαδής. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Αριστοτέλης. *χχ. Περί ψυχής-Μικρά φυσικά*. επίμ. Ευάγγελος Παπανούτσος, μτφρ. Β. Τατάκης, Ν. Σωτηράκης, Α. Ευσταθίου. Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Επίκτητος. 2002. *Διατριβαί Α΄*. μτφρ. Δ.Ν. Ιωαννίδου και Ι.Σ. Χριστοδούλου. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Επίκτητος. 2002. *Διατριβαί Β΄*. μτφρ. Μ.Γ. Μπίλα και Ι.Σ. Χριστοδούλου. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Επίκτητος. *χχ. Εγχειρίδιον*. μτφρ. Αρ. Καμπάνης. Αθήνα: Φέξη.
- Ιωάννης Στοβαίος. 1850. *Βιβλία εκλογών Β΄*. Oxonii: e tyrographico Accademico.
- Μάρκος Αυρήλιος. *χχ. Τά εις éαυτόν*. μτφρ. Felix de Giorgio. Αθήνα: Δαίδαλος, Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων. 2006. *Πολιτεία*. επίμ. Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Πλάτων. 2009. *Πρωταγόρας*. επίμ. Σπυρόπουλος Σ. Ηλίας. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Σέξτος Εμπειρικός. 1998. *Απαντα. (τ.6) Προς Ηθικούς - Προς Μαθηματικούς - Προς Γραμματικούς*. μτφρ. Καραστάθη Αναστασία. Αθήνα: Κάκτος.

15. Βιβλιογραφία

- Annas, E. Julia. 1992. *Hellenistic Philosophy of Mind*. Berkeley: University of California Press.
- Anton, John. 1996. *Η ηθική και πολιτική φιλοσοφία των Στωικών*. Στο: Βουδούρης (επίμ.), *Η ηθική φιλοσοφία των ελλήνων*. Αθήνα: 167-178.
- Berlin, Isaiah. 2001. *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*. μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα: Scripta.
- Brun, Jean. 1990. *Ο Στωικισμός*. μτφρ. Σάββας Βασιλείου. Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Dragona - Monachou, Myrto. 1976. *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*. Athens: Saripolion.
- Dragona - Monachou, Myrto. 1994. *Divine Providence in the philosophy of the Empire*. In: *Aufstieg und Niedergang der romischen Welt*. Walter de Gruyter. Berlin-New York. pp. 4417-4490.
- Dragona - Monachou, Myrto. 2012. *Is there Room for Moral Consideration of Animals in Stoic Logocentricism?* Στο: Evangelos D. Protopapadakis (Ed.) *Animal Ethics, Past and Present Perspectives*. Berlin: Logos, pp. 59-94.
- Dragona - Monachou, Myrto. 2007. *Epictetus on freedom: parallels between Epictetus and Wittgenstein*. In T. Scaltsas & Andrew S. Mason (eds.), *The Philosophy of Epictetus*. Oxford: Oxford University Press. pp. 112-139.
- Edelstein, Ludwig. 2002. *Ο στωικός σοφός*. μτφρ. Μπέρκνερ Ροζίνα. Θεσσαλονίκη: Θυραθέν.
- Gourinat, Jean Baptiste. 1999. *Οι Στωικοί για την ψυχή*. μτφρ. Κωνσταντίνος, Ν. Πετρόπουλος. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Hegel, G. W. F. 2002. *Φιλοσοφία των Στωικών*. μτφρ. Ι. Σ. Χριστοδούλου. Στο: *Επίκτητος*. Διατριβή Α΄. μτφρ. Δ.Ν. Ιωαννίδου και Ι.Σ. Χριστοδούλου. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σσ. 13-74.
- Kant, Immanuel. 2004. *Κριτική του πρακτικού λόγου*. Εισαγωγή- Μετάφραση- Παρατηρήσεις Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλος. Αθήνα: Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλος.
- Long, Anthony Arthur. 1975-6. "Heraclitus and Stoicism". *Philosophia* 5-6. 133-156.

- Long, Anthony Arthur. 1987. *Η ελληνιστική φιλοσοφία*. μτφρ. Μυρτώ Δραγώνα και Δημόπουλος Στυλιανός. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Long, Anthony Arthur. 2002. *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*. Oxford: Clarendon.
- Robinson, Thomas. 1996. *Ομολογουμένως τη φύσει ζήν*. Στο: Βουδούρης (επίμ.): Η ηθική φιλοσοφία των ελλήνων. Αθήνα: 224-238.
- Schofield, Michael. 1997. *Η στωική ιδέα της πόλης*. μτφρ. Χλόη Μπάλλα. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Sedley, David. 2007. *Creationism and its Critics in Antiquity*. Berkley: University of California Press.
- Sharples, Robert. 1996. *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί. Μια εισαγωγή στην ελληνιστική φιλοσοφία*. μτφρ. Μαρίνα Λυπουρλή και Γιάννης Αβραμίδης. Θεσσαλονίκη: Θυραθέν.
- Sorabji, Richard. 1993. *Animal Minds and Human Morals: The Origins of the Western Debate*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Vegetti, Mario. 2000. *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*. μτφρ. Δημητρακόπουλος Γιάννης. Αθήνα: Τραυλός.
- Αξελός, Κώστας. 1974. *Ο Ηράκλειτος και η φιλοσοφία*. Αθήνα: Εξάντας.
- Αυγελής, Νίκος. 2004. *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.
- Βαμβακάς, Κωνσταντίνος. 2001. *Οι θεμελιωτές της δυτικής σκέψης*. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ.
- Βουδούρης, Κωνσταντίνος. 1996. *Η περί των παθών αντίληψη των Στωικών*. Στο: Βουδούρης (επίμ.), Η ηθική φιλοσοφία των ελλήνων. Αθήνα, σσ, 194-205.
- Βουδούρης, Κωνσταντίνος. 1996. *Η στωική ηθική φιλοσοφία ως θεραπεία*. Στο: Βουδούρης (επίμ.), Η ηθική φιλοσοφία των ελλήνων. Αθήνα, σσ, 179-193.
- Γεωργοπούλου, Δ. Νικολίτσα. 1976. *Το φυσικόν δίκαιον. Ιστορικοκριτική θεώρησις του προβλήματος*. Αθήνα: Γεωργοπούλου Δ. Νικολίτσα.
- Γεωργοπούλου, Δ. Νικολίτσα. 1995. *Ηθική της οικολογικής συνείδησης*. Αθήνα: Θυμέλη.
- Γεωργούλης, Κ. Δ. 2008. *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Παπαδήμας.

- Δημόπουλος, Στυλιανός. 2013. «Στη χορεία των στωικών», αναρτήθηκε 14/03/2013, www.sciencearchives.wordpress.com.
- Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ. 1971. «Ο Ύμνος στο Δία, και τα χρυσά έπη. Η ποιητική θεολογία του Κλεάνθη και η ορφικο-πυθαγορική παράδοση». Φιλοσοφία Ι: 339-378.
- Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ. 1986. *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα. τ.Α.* Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ. 1992. *Στωικοί Φιλόσοφοι.* Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια τ.8. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. σσ. 4415-4417.
- Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ. 1996. *Ελευθερία και Δουλεία στον Επίκτητο.* Πρέβεζα: Δήμου Πρέβεζας, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας.
- Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ. 2010. *Η Φύσις των Όλων και ο Άνθρωπος στο Στωικισμό του Μάρκου Αυρηλίου από τη Σκοπιά της Οικο-ηθικής.* Στο: Παπανικολάου Έλενα (επίμ.), Περιβάλλον-Κοινωνία-Ηθική. Αθήνα: Αειφορία. σσ. 21-47.
- Ιεροδιακόνου, Κατερίνα. 2000. *Ενότητα 5.2: Οι Στωικοί.* Στο: Σ. Βιρβιδάκης κ.ά. (επίμ.), Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο Αιώνα, τ. Α΄, Πάτρα: Ε.Α.Π., σσ, 221-247.
- Κάλφας, Β. & Ζωγραφίδης, Γ. 2006. *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι,* Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Κοραής, Αδαμάντιος. 1990. *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. τ. Γ΄.* Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Κωσταράς, Γρηγόρης. 1991. *Φιλοσοφική προπαιδεία.* Αθήνα.
- Μαντζανάς, Κ. Μιχαήλ. 2012. *Η φιλοσοφική-θεολογική και ψυχολογική διάσταση της αυτογνωσίας κατά τον Επίκτητο: Ο στωικός τρόπος διαχείρισης σχέσεων και κρίσεων.* Αθήνα: Εκδόσεις τέχνης Οίστρος.
- Μιχαηλίδης, Κ. Π. 1999. Αρχαία Κυπριακή Γραμματεία. *Ζήνων ο Κιτιεύς, τ. 5.* μτφ. Κ. Π. Μιχαηλίδης, Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, σ.σ. 207-229.
- Μιχαηλίδης, Κώστας. 1996. *Περί των αξιών και των καθηκόντων.* Στο: Βουδούρης (επίμ.), Η ηθική φιλοσοφία των ελλήνων. Αθήνα, σσ, 206-216.
- Μπενακης, Λίνος & Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ. 1974. *Η Μέση Στοά. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Ξενάκης, Τζέισον. 1983. *Επίκτητος Ζωή και Στωικισμός.* Αθήνα: Νεφέλη.

- Πελεgrίνης, Θεοδόσης. 1987. *Άνθρωποι Ζώα Μηχανές*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Πελεgrίνης, Θεοδόσης. 1997. *Ηθική φιλοσοφία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πελεgrίνης, Θεοδόσης. 1998. *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πελεgrίνης, Θεοδόσης. 2004. *Λεξικό της φιλοσοφίας. Οι έννοιες, οι θεωρίες, οι σχολές, τα ρεύματα και τα πρόσωπα: Εξάγλωση ορολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σδάρκας, Δ. Ευάγγελος. 1951. *Die Stoische philosophie im Kampf gegen die Stürme des Lebens (Η στωική φιλοσοφία εις τας συμφοράς του βίου)*. μτφρ. Σωτ. Δ. Κονομαράς. Αθήνα: Ανδρέας Σιδέρης.
- Τατάκης, Βασίλειος. 1980. «Παναίτιος ο Ρόδιος. Ιδρυτής της Μέσης Σχολής». Στο: *Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας*, εκδ. Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα, σ.σ.128-147.
- Τσάτσος, Κωνσταντίνος. 2013. «Ο Στωικισμός ως ιδεώδες βίου», αναρτήθηκε 23/03/2013.
www.britsos.gr/admin/uploads/o%20stoikismos%20os%20ideodes%20viou.pdf.
- Χωριανόπουλος, Νίκος. 2002. *Φύση και ελευθερία στη στωική φιλοσοφία*. Αθήνα: Λ. Γεωργιάδης.